JANUARI

GERARD J. M. VAN HET REVE
Een jeugd in Twente

WIM KLINKENBERG
Politieke Parallelogrammen

W. F. WERTHEIM
Politieke Meet- en Rekenkunde

MARGRIT DE SABLONIERE
WERNER CRANSHOFF
MARC INSINGEL

Ex Libris
MARC ANDRIES
ANTHONIE DONKER

DE NIEUWE STEM

jaargang 20 - no. 1
januari 1965

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, N. A. Donkersloot, T. Haan (sekretaris), Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Drs. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 16,– per jaar (*f* 8,50 per half jaar). Voor België Bfr. 245 per jaar. Andere landen *f* 20,–. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Gerard J. M. van het Reve

EEN JEUGD IN TWENTE

I. De vreemde gast

Het huis aan de Veenweg waarin ik ben geboren, — het is nu al bijna drie-kwart eeuw geleden — was het middelste van een huizenblok van drie woningen. Dit blok lag schuin ten opzichte van de weg en hierdoor waren de voortuintjes ongelijk van grootte. Maar het middelste had toch ruimte genoeg voor allerlei bloemen en heesters. We hadden er een prachtige seringenboom staan, die tussen Hemelvaart en Pinksteren altijd een macht bloemtrossen droeg. Door onbekende daders werd onze seringenboom eens deerlijk geplunderd. Sindsdien werden in de bloeitijd der seringen 's nachts de gordijnen open gelaten en een petroleumlampje brandde de hele nacht voor het raam.

Dit was de enige voorzorg tegen diefstal, die er bij mijn weten bij ons thuis ooit tegen diefstal werd genomen. Heel vaak werd 's avonds, bij het naar bed gaan, vergeten de voordeur af te sluiten en de achterdeur kón zelfs niet worden gesloten, tenzij dan met een houtje tussen de klink. De woning bestond eigenlijk slechts uit één kamer, de woonkamer, en als alles netjes was, stond de tafel tegen het raam, de stoelen langs de muur en het fornuis onder de schouw liet aan weerszijden ruimte genoeg voor een kind om zich te warmen in de winter. Aan de wand hing een klok, een regulateur, versierd met een bruin steigerend paard van gips, maar het leek echt houtsnijwerk. Die klok had een slag als een orgeltoon. In een kooi aan dezelfde muur zat een koerende huisduif. De bedstede was verborgen achter katoenen gordijnen, waarvan de stof nooit een winkel had gezien: die was gewoon 'meegenomen' van de fabriek. De vloer was van rode en blauwe tegels, estrikken, waar wit zand op werd gestrooid.

In het achterhuis was een vloer van gele klinkers, hier lagen turven opgestapeld en er stond altijd een emmer met

drinkwater, een blikken roestige melkmaat hing met een haak over de rand van de emmer. Een ladder stond tegen het zolderluik, er waren twee zolders direct onder de onbeschoten kap en tussen de gewone dakpannen waren er een paar van glas, die een weinig licht doorlieten, zodat men althans de hier opgestapelde rommel kon onderscheiden. In het achterhuis was rechts nóg een kamertje, beter gezegd een hokje, waar wij, kinderen, sliepen in één bedstede, twee aan het hoofdeinde en twee aan het voeteneinde. Tegenover de bedstede in de buitenmuur was een raampje, dat uitzicht gaf op het land achter het huis en, in de zomer, op de roggevelden, die zich uitstrekten tot waar heel in de verte bossen de horizon afsloten, zó ver weg dat ze wel heel laag struikgewas leken.

Achter het huis was een waterput, tussen twee opstaande balken was de ronde paal boven de put bevestigd, de ketting om de paal opgerold en aan het einde van de ketting een haak om een emmer aan te slaan. Liet men de emmer in de put neer, dan rolde de ketting rammelend af; met de hand op de paal moest men de vaart dan remmen. Een ruk aan de ketting en de emmer dompelde onder water in de diepte, waarna men draaiend aan de zwengel de emmer ophaalde. Wij kinderen keken daarnaar: de opgerolde ketting was gedeeltelijk nat. Direct achter de put en nog naast de kleine schuur was de bleek, een klein grasveldje, waar het wasgoed te bleken werd gelegd in de zon. Dadelijk daarachter begonnen de drie stroken land, elke strook behoorde bij één der drie woningen. Eerst kwamen de bedden met allerlei groenten en verder uitsluitend aardappels, genoeg aardappels voor ons gezin tot de volgende oogst. De drie stroken land werden naar alle kanten, behalve naar de zijde waar het huizenblok stond, door de eindeloze roggevelden begrensd. Tussen de rogge door liepen enkele voetpaadjes, niet meer dan een dertig centimeter breed. Voor een kind, dat niet boven de rogge uit kon kijken, kronkelden die paadjes eindeloos en het was, als uit een doolhof komend, opgelucht als het de beide witte zwerfstenen terugzag. Hier kwam het smokkelpaadje uit op het witte voetpad, dat boven langs de diep gelegen weg met de karresporen liep.

Langs die Twentse holle wegen groeide vaak struikgewas

aan weerszijden op de wallen, waarachter weer nieuwe roggevelden begonnen. Dat struikgewas vormde dikwijls hagen van wilgen, van meidoorns en sleedoorns. Allerlei slingerplanten vulden de openingen in de hagen met hop en kamperfoelie, met varens, braamstruiken en brandnetels. Vogels waren er altijd in menigte, steeds in de weer en leven makend en er was steeds een dromerig gezoem van bijen, muggen en kevers en ook een aanhoudend zingend sjirpen van sprinkhanen.

Boven zo'n haag van struikgewas stak een dwerg-eik uit, in wiens takken mijn neef en ik waren geklommen. We hadden maar twee kledingstukken aan het lijf, een hemd met korte mouwen en zo'n broek met een lijfje en een klap van achteren. We zaten allebei dik onder het stof, waren bruingebrand en onze blote benen waren vol schrammen. Maar we zetelden daar rustig in de schaduw en keken uit over de roggevelden naar de bossen in de verte en naar de weg. Zelden kwam er iemand langs die weg, hij leidde naar het veen en dan, plotseling, bevond men zich in Duitsland. Grillig liep er de grens tussen de bossen en de heide en dwars door het veen. Dichtbij lag daar het andere land; een onbekende, geheimzinnige wereld.

Langs de holle weg tussen de karresporen kwam, langzaam stappend, een man op ons toe. We zagen hem in spanning dichterbij komen. Een vreemde figuur met breedgerande hoed en een stok in de hand. Toen hij nóg dichterbij kwam spraken we fluisterend. Een smokkelaar? We gleden als bij afspraak tegelijk uit de boom, staken vlug de weg over en klommen tegen de berm op. We stelden ons bij het pad op en bij de grote keien, gereed om de vlucht te nemen. Maar de man wenkte geruststellend met de hand. Hij zag er wel raar uit, een vettige oude, groenig-zwarte pandjesjas, een waardeloze wijde broek met biezen van een soort zwart veterband, besmeurd met kalk en modder en een open hemd, dat zijn door de zon verbrande borst liet zien, waarvan de huid schilferde. Onder de rand van de hoed kwam zijn bolle gezicht uit, stoffig, ongeschoren en bezweet. We bekeken hem vreesachtig en nieuwsgierig toen hij tussen de karresporen bleef staan. We waren verstard van verlegenheid en, omdat we de vreemde niet aan durf-

den kijken, keken we naar zijn lompe schoenen. De man stond even besluiteloos, toen klom hij tegen de berm op, hij bleef dichtbij ons staan en was ongetwijfeld niet minder verlegen en hulpeloos dan wij. Hij zuchtte, schraapte zijn keel, maar aarzelde nog iets te zeggen. We waren nu niet bang meer, maar bleven zwijgend naar hem kijken en onderdrukten ons lachen toen de man met een dwaas, jongensachtig gebaar van vertrouwelijkheid naar de beide witte stenen wees. Hij stak geheimzinnig zijn kin naar voren en vroeg iets, zacht en bijna fluisterend.

Geen van ons beiden begreep wat de man wilde. We zagen met verbazing hoe hij hardnekkig telkens weer naar de stenen wees en, zijn hand uitstrekkend over de roggevelden, zijn vraag herhaalde. Met de linkerhand ongeduldig op de grond vóór hem wijzend, vroeg hij zonderling dringend en net alsof hij op het punt stond in een huilbui uit te barsten, iets in een stroom van woorden, waarvan er tenslotte maar twee tot ons doordrongen:

'Hier....? Holland....?!'

Een van ons beiden knikte bedremmeld en we waren stomverbaasd toen de vreemde met een plotselinge beweging van blijdschap zijn stok op de grond gooide. Maar hij beheerste zich en pakte de stok dadelijk weer op en uit hetgeen hij vervolgens zei maakten wij op, dat hij om water vroeg. Even aarzelden we nog, toen knikten we allebei en gingen het paadje op tussen de rogge. De Duitser kwam achter ons aan. Mijn neef voegde zich bij de vreemdeling, maar ik holde zo hard ik kon vooruit.

Ik wilde mijn moeder waarschuwen.

Moeder ging dadelijk een emmer fris water putten en zette hem klaar met de drinkmaat er naast. Ik zie haar nog zo staan bij de put: een forse, knappe vrouw, de blote voeten in de lage klompen, waarvan de stroken leer over de wreef, onder de van achteren onder de schortband opgetrokken rokken, nog juist tevoorschijn kwamen. Er waren kleine rimpeltjes om haar ogen toen ze, tegen de zon inkijkend, de Duitser zag naderen. Haar scherpe gezicht met de een beetje te grote neus stond afwijzend. Ze greep met een gewoontegebaar naar haar tot een dikke wrong tegen het hele achterhoofd aan opgerolde haarvlecht. Ze

beduidde ons – mijn beide zusjes, mij en ook de kinderen van tante Hanna, haar schoonzuster en buurvrouw – dat we bij haar moeten blijven en de vreemde gast niet nieuwsgierig tegemoet moesten lopen.

Toen kwam tante Hanna, een goedmoedige, dikke vrouw, uit haar achterdeur tevoorschijn. Ze zag met verbazing haar zoon naast de vreemdeling komen aanstappen.

'Wat moet dat?' vroeg ze wantrouwig. Moeder haalde de schouders op.

''t Is een mof', zei ze onverschillig.

De Duitser hield zijn hoed in de hand en groette met een verlegen lachen op zijn grove, jonge gezicht. Met zachte stem vroeg hij om water en toen hij de drinkmaat aan de mond zette, geloof ik mij te herinneren, dat de gezichten der beide vrouwen verzachtten. De man dronk met diepe teugen, veegde toen met de rug van zijn hand over de lippen en dankte. Als een groot kind stond hij daar tussen ons andere kinderen en hij liet zich gewillig uithoren. Mijn moeder sprak en verstond hiertoe voldoende Duits. Dat had ze geleerd toen ze een jaar als dienstmeisje bij een Joods-Duitse familie uit Emden had gewerkt, die in de Twentse fabriekssstad een manufacturenzaak had opgezet. Ze stelde korte wantrouwende vragen waarop de Duitser uitvoerig antwoordde. Tante Hanna begreep er het fijne niet van, ze kon het Hoogduits niet verstaan, ze kon zelfs niet lezen of schrijven, want ze had als kind in het veen gewoond en dat was te ver van de stad om naar school te kunnen gaan.

'Hij is bij de soldaten weggelopen', lichtte mijn moeder haar in. De Duitser was opgelucht toen hij merkte, dat zijn woorden geloof hadden gevonden en dat men in elk geval zijn vlucht niet als een misdaad beschouwde. Hij vroeg zich te mogen wassen en stond hiertoe even later met ontbloot bovenlijf gereed. Wij kinderen keken vol belangstelling toe hoe de Duitser zich waste; hij was getatoueerd op zijn arm. Een ossekop tussen twee bijlen, daaronder twee letters en een jaartal.

Even later zat de Duitser bij ons in de kamer. Op de blankgeschuurde ongedekte tafel werd hem voorgezet wat er van het middagmaal was overgebleven. Moeder had het voor hem gewarmd op het fornuis en ze gaf hem nog een

paar sneden roggebrood er bij. De man was uitgehongerd, hij had, vertelde hij, in drie dagen niets gegeten.

Moeder schudde meewarig het hoofd.

'Gaan jullie nu maar naar buiten, ga spelen, mars, vort!' gebood ze. We gehoorzaamden met tegenzin. Later zagen we de Duitser op het bleekveld liggen, half in de schaduw en hij had van een daar aan de rand van het gras groeiende rabarberplant, een blad op zijn hoofd gelegd. Wij kinderen kwamen af en toe stilletjes kijken, de man lag met de mond half open en hij snurkte.

Enkele uren later, toen ik de stoomfluiten van de fabrieken had gehoord, haalde ik mijn hoepel uit het achterhuis.

'Bij huis blijven, vader komt zo dadelijk!' zei moeder.

Maar ik joeg met mijn hoepel de weg af in de richting van de stad. Waar de zandweg ophield en de geplaveide straat begon, bleef ik wachten. Eindelijk zag ik vader aankomen, samen met oom Albert, de man van tante Hanna. Ik gaf me de schijn alsof ik daar maar toevallig met mijn hoepel aan het spelen was. Maar toen vader me zag, hield ik mijn hoepel in, sleepte hem achter me aan en pakte vaders hand.

'Zo m'n jong', zei vader, die mijn opgewondenheid wel bemerkte.

'Hij ziet er uit als een varken', lachte oom Albert.

'We zullen hem straks wel afspoelen in de put', zei vader.

En nu wist ik het opeens weer: dit was immers de avond bestemd voor het 'uitslaan' van onze put! Dat gebeurde elk jaar in de zomer, dan werd al het water uit de put gehaald, die werd dan grondig schoon gemaakt en dat was altijd een soort van feest.

'Ja jong', zei vader, 'vanavond gaat 't gebeuren!'

Maar ik die aan vaders hand meeliep, wilde heel wat anders vertellen en dat vond ik zulk bijzonder nieuws, dat zelfs het put-uitslaan er door op de achtergrond werd gedrongen.

'We hebben een mof in huis', en toen vader kennelijk niet begreep waar ik het over had, zei ik, als antwoordende op een niet-gestelde vraag: '. . . . en hij is van de soldaten weggelopen.'

'Wat zeg je, m'n jong?'

Ik wilde oom Albert ook in het nieuws laten delen en ik beweerde dat mijn neef – dat was de zoon van oom Albert – de Duitser het eerst had zien aankomen.

'Wat? Waar dan?'

'Een mof', vertelde ik triomfantelijk. Bij het smokkelpad hadden we hem het eerst gezien, bij de witte stenen. De man dacht dat daar de grens was. De mof vroeg: 'Hier....? Holland....?' en toen was hij erg blij, dat hij in Holland was. En moeder, zo vertelde ik ijverig verder, had de vreemdeling aardappels gegeven met tuinbonen, een hele pan vol en drie dikke sneden roggebrood had hij ook opgegeten.

'Hoe dik?' vroeg vader ernstig, maar met lachende ogen.

Ik maakte mijn hand los en wees het aan met de vinger.

'Sjonge', zei vader, 'die lust ook wel wat!'

'Ja, maar hij had in drie dagen niets gegeten', verdedigde ik de gast. En ik onthulde dat de mof een slager was, die koeien doodmaakte. Op zijn arm kon je het zien, daar stond een koeienkop op met een bijl er bij en toen hij het waste ging het er niet af. Ook vertelde ik dat de Duitser Oskar heette, op de bleek had gelegen en dat hij had gegromd terwijl hij sliep.

'Dat is kras', lachte vader, 'en heeft hij zijn soldatenpak nog aan?'

'Nee', zei ik spijtig en ik zweeg taktvol over de kleding van de gast. 'Hij lijkt op Urbach', zei ik toen plotseling.

'Is het echt waar?' vroeg vader verbaasd. Urbach was een Joodse koopman, die lompen en oud ijzer opkocht. Vader knikte ernstig en, naar het mij nu nog toeschijnt, met een diep begrip, toen reeds, voor wat er achter de grenspalen allemaal wel mogelijk was.

Vader en oom Albert liepen met flinke pas, ik moest telkens draven om hen bij te houden. De hoepel achter mij joeg het stof van de met kolengruis verharde weg op.

'Die jongens hebben het maar best. Als God in Frankrijk zeg! De beste tijd van hun leven, wat?'

Oom Albert sprak altijd met grote beslistheid. Hij scheen steeds in het defensief, alsof hij een tegenstander moest weerleggen en alsof hij bereid was met zijn leven in te staan voor wat hij beweerde. Hij draaide zijn schrale hoofd

met een ruk naar rechts en herhaalde, terwijl zijn adamsappel zonderling vooruitstak:

'De beste tijd hebben ze, de beste tijd van hun leven!'

Vader knikte.

'O, maar ze zullen het nog wel beter krijgen', zei hij nuchter.

Ons huizenblok was bereikt, terwijl vader en oom Albert met een handgebaar afscheid van elkaar namen, kwamen de kinderen al naar buiten. Vader nam mijn zusje Manna, die toen nog maar zes jaar was bij de hand en zo gingen we naar binnen.

De Duitser stond op met een hoofd als vuur. Hij nam, onwillekeurig denk ik, een soort militaire houding aan, maar vader begroette hem met luidruchtige hartelijkheid en gaf hem een hand alsof hij een oude kennis was. Vervolgens trok vader zijn jas uit en ging naar de gewoonte in deze streken, in zijn boezeroen aan tafel zitten, nodigde de vreemde gast met gulle gebaren ook aan tafel te komen en moedigde hem tijdens het eten aan met goedbedoelde Duitsklinkende woorden van eigen maaksel. We aten karnemelksepap, waar sneden roggebrood in werden gekruimeld en die gezoet werd met een lepel donkere stroop. Binnen een kwartier was de maaltijd afgelopen en terwijl moeder en mijn elfjarige zusje Jansje de borden afwasten en met een boender, heet water en groene zeep de tafel schoonmaakten, gingen de beide mannen een pijp roken. De Duitser had ook een pijp, een vreemdsoortige lange pijp met een grote kop, die hij dankbaar stopte met vaders tabak. Vader knikte, begrijpend dat de man in lang niet had kunnen roken. Daarop haalde hij zijn kleine meisje naar zich toe, maar die was te ongeduldig en liep weg naar buiten. Mijn broertje, nog geen drie jaar oud, zat op de vloer te spelen. De beide mannen zaten rustig, rokend en peinzend, ze wisselden hun gedachten niet uit. Tot mijn grote teleurstelling stelde vader de gast zelfs geen enkele vraag. Er werd alleen maar vastgesteld, dat de Hollandse táb-bak goed was. Ik stond dicht bij vaders stoel, even later ging ik op een stoof zitten en toen wij — vader en ik — elkaar even aankeken was er iets als een verstandhouding. Woorden had men daar niet voor. Moeder had ze alleen voor de kleinste kinderen, niet voor de grotere en, naar ik

me zo voorstel, ook niet voor haar man.

Toen de beide mannen hun pijpen hadden leeggerookt, stond vader op om zijn oudste plunje aan te trekken. Het put-uitslaan zou nu dadelijk beginnen. Dat was eigenlijk een soort feest, alle volwassenen deden er aan mee. Mijn ouders, oom Albert en tante Hanna en ook de buren, die aan de andere kant naast ons woonden, een echtpaar zonder kinderen, dat zeer teruggetrokken leefde. Verder was Bernard er bij, de broer van tante Hanna, die kort geleden uit de militaire dienst was teruggekomen en nu gelukkig al weer werk had gekregen in een blauwververij. De Duitser stond er ook bij, volijverig, maar hij voelde zich blijkbaar erg vreemd en buiten de sfeer staande van het werkplezier, dat nu zou beginnen.

Ik zag hoe vader een begin maakte. Hij sloeg een emmer aan de haak en liet die ratelend en vliegensvlug naar omlaag suizen. En terwijl de anderen met lege emmers kwamen aandragen, draaide hij samen met oom Albert aan de zwengel en de volle emmer was zo weer boven. Die werd dadelijk overgegeven en ging van hand tot hand om tenslotte in een speciaal daarvoor gegraven kuil te worden geleegd. Het daverde van de grappen en wij kinderen lachten ons tranen. Ik zag hoe vader triomfantelijk grimassen maakte tegen de kinderen als hij de emmer naar beneden liet gaan en hij deed erg verbaasd als de emmer dadelijk weer vol naar boven kwam.

'Hierop-aan!' riep vader. Hij deed een draaiorgel na en zong met zware stem. Meteen pakte hij mij een lege emmer af, sloeg die aan de haak en liet hem naar beneden razen. Daarbij stond hij op één been en zijn ene arm stak hij omhoog zonder het rondhout aan te raken. Razend snel liep de ketting af en met een schok stond alles stil toen de emmer het water bereikte. Ik herinner me dat vader en oom Albert weer begonnen te draaien en heel hoog als met vrouwenstemmen begonnen te zingen. Daar moesten de meisjes vooral erg om lachen. De Duitser werkte wat hij kon, hij lachte met zijn hele vuurrode gezicht en hij keek alsof hij nu voor het eerst van zijn leven eigenlijk onder werkelijke mensen was gekomen.

Het was nog helder lichte dag toen al het water reeds uit de put was. De kuil leek een modderpoel met een brede

rand van schuim. Twee ladders werden er aan elkaar gebonden, die met veel drukte en geschreeuw en met angstgilletjes van de meisjes in de put werden neergelaten. Dit was het grote moment voor mij: nu zou vader in de diepte afdalen. Ik zag hoe hij op de rand van de put ging staan, plechtige buigingen en gebaren maakte alsof hij afscheid nam voor het leven. Daarop daalde hij af langs de steile ladder, ik durfde er niet naar te kijken, maar even later keek ik toch over de rand en ik zag hem heel diep beneden op de bodem van de put staan. Zijn stem klonk zó ver en vreemd uit de put op, dat één van de kleine meisjes begon te huilen. Beneden werd alles grondig schoon gemaakt, daar was een stenen vloer en in het midden een gat, waarin nog wat water stond. Dit werd gebruikt om de bodem af te boenen. Een grote emmer met modderig water bleef tenslotte over, de ketting werd neergelaten en vader sloeg de emmer er aan. Hij klom vervolgens naar boven en bracht alle dingen mee, die hij op de bodem van de put gevonden had, en die wij kinderen kwijtgeraakt waren en al hadden vergeten. Een kinderpistool om het oude jaar mee uit te schieten, dat mijn neef op Oudejaarsavond boven de put had gehouden opdat de knal des te heviger zou zijn. Ook een oude horlogeketting, een halsband van onze hond, die kortgeleden gestorven was en verder een rieten pijl met een kop van vlierhout. Ik zag dat vader ook zes gewone knikkers had gevonden en bovendien niet minder dan acht mooie glazen stuiters, waarvan je niet begrijpen kon hoe die in de put waren geraakt. Ze leken wel nieuw. Ook vond vader voor alle kinderen één cent en nog een halve stuiver — een vierduitstuk — dat onmiddellijk werd verloot. Mijn zusje Jansje won het, ze was er stil van. De ladders werden omhooggehaald, wat heel moeilijk was, want de ketting met de emmer er onder aan, moest nog beneden blijven. Pas toen de ladder uit de put was, werd triomfantelijk de laatste emmer, vol met zwarte modderpap, omhooggehaald.

Beneden kon je het water al weer zien opborrelen. Over twee dagen zouden we weer water kunnen putten, tot zolang moest er water worden gehaald bij de pomp van een naburig huis, tenminste als de voorraad in tobben, emmers, pannen, kannen en kruiken niet toereikend zou zijn.

Het was bedtijd en ik moest me nog wat wassen. Moeder

schudde het stro op in onze bedstede, daarover kwam een laken om het bijelkaar te houden. Vervolgens de kussens, een viertal: twee aan het hoofdeinde en twee aan het voeteneinde. We hoefden niet veel kleren uit te doen, in een ogenblik lagen we met ons vieren op het krakende stro. De beide meisjes, een van elf en een van zes aan het hoofdeinde, de beide jongens van negen en drie aan het voeteneind. Moeder spreidde nu het andere laken over ons uit. Dat had de hele dag in de zon gelegen en het rook nog naar de zon. We vonden het altijd prettig als het laken zo over ons neerdaalde. Daarover kwam nog de deken.

'Gauw slapen hoor!'

Buiten hoorde ik het praten van de grote mensen.

'Nacht vader', riep ik.

Hij kwam voor het kleine raampje.

'Liggen jullie er al in? Goed zo! Nu maar gauw slapen. Nacht jongens!'

Later ben ik wel eens stiekum gaan kijken in het schuurtje waar de Duitser zijn stroleger had gemaakt, dat hij elke morgen pijnlijk netjes in orde bracht. Daar had hij ook zijn oude jas en broek en zijn grote breedgerande hoed opgehangen. Dat was, had hij verteld, de dracht der Noord-Duitse timmerlieden; die droegen zulke wijde, met zwart veterband afgezette broekspijpen. Ik herinner me dat dit mijn moeder nogal ongeloofwaardig voorkwam, ze veronderstelde dat hij dit maar vertelde om deze, in zijn omstandigheden toch wel dwaas opvallende kleding althans te verklaren. Maar in later jaren is me gebleken, dat een bepaalde vakgroep van in het bouwvak werkzame Noord-Duitse timmerlieden inderdaad een dergelijke kleding droegen, zodat onze gast werkelijk geen geschikter vermomming had kunnen kiezen. Wie hem aan deze kleren van reizend handwerksgezel had geholpen, heeft hij nooit verteld.

Mijn vader zei eens voor de grap, dat die kleren het volgend jaar prachtig gebruikt zouden kunnen worden om een vogelverschrikker aan te kleden.

'Ja, ja', knikte onze gast, toch nog verschrikt en aarzelend. Ook bezwoer hij moeder om toch vooral niet op bezoek te gaan bij die Duits-Joodse familie waar ze vroeger

had gediend, om over hem te praten of raad te vragen. Daar zouden grote moeilijkheden van kunnen komen, beweerde hij. Hij droeg nu de kleren, die men voor hem had bijeengebracht, onopvallende kleren, maar ze schenen hem zijn vreemdelingen-uiterlijk niet te kunnen ontnemen. Hij bleef ook in ons gezin een vreemde. Het drukte hem, zei hij, dat hij geen kostgeld betalen kon. Maar moeder zei schouderophalend, dat één mond meer er niet op aan kwam. Bovendien, zei ze nuchter, zou hij immers gauw goed verdienen en dan kon hij haar wel wat geven als hij dat wilde. Moeder praatte uiteraard het meeste met hem, eens werd hij heftig en ik, die hem niet verstond, zag hoe hij met grote nadruk iets beweerde, terwijl hij vertwijfelde gebaren maakte. Moeder luisterde naar hem zoals zij, naar ik mij voorstel, dertien jaar tevoren geluisterd moet hebben naar de kinderen der Duits-Joodse familie, die haar tot vertrouwelinge maakten. Moeder heeft zijn zonderlinge angst en zijn wantrouwen stellig nooit tenvolle begrepen. Het enige wat zij besefte was, dat men dit grote kind vreselijke dingen moest hebben aangedaan.

'Hij kijkt net als een kalf', herinner ik me dat moeder eens verbaasd zei, toen hij de kamer uit was. Toch had hij tenslotte de moed gehad om te vluchten. Misschien had hij iets op zijn geweten — zou hij zich in dronkenschap of drift op zijn pijnigers hebben gewroken, iemand hebben vermoord?

'Gestolen heeft hij niet', zei vader peinzend. Daarvoor was hij te arm, meende hij. Maar misschien was hij losgebroken uit de gevangenis. Zeker, dat was best mogelijk, maar hem kon dat niet schelen.

'Wij zijn geen mensenjagers', zei vader. Onze gast was en bleef een raadsel voor ons en het schijnt dat hij er nooit toegekomen is nadere bijzonderheden van zichzelf te vertellen.

Mijn zusje Jansje was bang voor de Duitser omdat hij soms zo raar keek en zo heftig gebaarde. Maar Manna, ons kleine zusje, een vrolijk ding, merkte helemaal niet dat Oskar soms verschrikt opkeek als een vervolgd dier. Ze speelde met hem argeloos, vrolijk en onbewust tyranniek, want ze liet hem honderdmaal haar stuiters opzoeken en als een trouwe, goedige hond haar bal apporteren.

Toen onze vreemde gast een paar weken in zijn nieuwe betrekking was, kwam hij op een zondagmorgen vroeg op bezoek en hij bracht vlees mee, een geweldige tractatie. Hij had het best naar zijn zin, zei hij, en hij drong er op aan dat vader, oom Albert, mijn neef en ik eens zouden komen kijken in de exportslagerij om hem aan het werk te zien. Hij betaalde eerlijk en ruim het kostgeld dat moeder eerst met een rood hoofd weigerde, maar dat ze later met vochtige ogen aanvaardde en in haar knip deed. Het was deze financiële bijdrage, die het bezoek aan de slagerij misschien min of meer verplicht maakte. En zo gingen we op een avond met ons vieren per trein naar Hengelo. Het was voor mij, zowel als voor mijn neef de eerste keer, dat we een treinreis maakten, maar het regende en dat maakte dit evenement veel minder prettig en opwindend dan we ons hadden voorgesteld.

Toen we na een kwartiertje in de trein te hebben gezeten in Hengelo aankwamen regende het nog steeds, maar er werd geen tijd verzuimd om te schuilen. De exportslagerij, waar men blijkbaar lange dagen maakte, bleek een afschuwelijk bedrijf, bezwangerd met een weeë lucht van bloed en lauwe ingewanden. Ik zag onze vreemdeling met opgestroopte mouwen en met een riem om het lijf, waaraan een soort koker hing, vol messen. Toen ik goed toekeek in de schemerige ruimte — ik geloof dat er wolken van waterdamp hingen — zag ik hoe Oskar de kelen doorsneed, van een hele rij hulpeloos bij de achterbenen opgehangen kalveren. Er kwam een golf van misselijkheid over mij, waarvoor ik mij zó diep schaamde, dat ik haastig naar buiten ging naar een binnenplaats. Daar stond ik benauwd en met tranen in de ogen te kokhalzen, het stonk er naar mest en ik kon, waar de regen plassen had gevormd tussen de stenen, maar met moeite een plaatsje vinden om te wachten tot de anderen zouden terugkomen. Op een gegeven moment werd er een troep kalveren met brute slagen en met een verbitterd, ruw en verongelijkt geschreeuw opgedreven. Ik was verbijsterd, ik wilde uit de weg gaan en ruimte laten voor de rampzalige beesten, toen de plas waarin ik mijn voet zette een put bleek te zijn, een soort open riool, waar alle vloeibare afval heen werd geleid. Ik viel voorover in die smerige poel en ik zou misschien wel verdronken zijn als ik niet

bijtijds door een der knechts was gegrepen. Die lachte als een duivel, schreeuwde van zotte opwinding en beduidde mij toen om mijn been onder de pomp te zetten, waarna hij er een paar koude stralen water overheen pompte. Ik reinigde mij zo goed het ging en toen mijn vader er bij kwam, verontwaardigd en ontzet – men had hem gezegd, dat ik in een put was gevallen – zei ik, dat het niets was.

'Ik ben gevallen', zei ik.

Maar mijn vader, in een vaag besef misschien, dat hij me hier niet had moeten brengen, trok mij mijn jas en broek uit en vroeg op nogal scherpe toon om droge kleren. Hij kreeg ze, het waren onderkleren. In een keuken, herinner ik me, trok ik die veel te grote onderkleren aan, gelukkig waren mijn schoenen op de groei berekend en ze boden voldoende plaats voor de geleende sokken.

Oskar rolde mijn natte ondergoed in papier, hij maakte er een pak van, hij keek zo ongelukkig en glimlachte verlegen alsof het allemaal zijn schuld was. Maar vader praatte vriendelijk met hem, er werd om mijn zotte avontuur gelachen en bij het afscheid gaven we Oskar allemaal een hand. Toen het pak thuis werd geopend, zat er nóg een pak in met vlees en vet.

De andere dag scheen de zon en moeder beweerde, dat mijn avontuur op mijn matrozenpak geen sporen had nagelaten.

'Je kunt er niets van zien', troostte ze me.

De Duitse deserteur echter werd door geen der bewoners van het huizenblok ooit weer teruggezien en ook werd er niet meer dan een enkele maal terloops over hem gesproken. Alleen bij mij schijnt de herinnering aan de Duitse gast dieper dan bij de anderen te zijn achtergebleven. Ik neem aan, dat de herinnering aan de vreemdeling bij mij vooral bewaard bleef omdat zijn verschijning samenviel met de grootste verandering, die er tot nog toe in mijn jonge leven had plaatsgevonden.

II. De ommekeer

Die verandering betrof intussen niet mij alleen, ze gold blijkbaar voor ons hele gezin. Ze kwam treffend tot uiting

in moeders houding tegenover die vreemde gast: zonder aarzelen nam ze de man in ons huis op, ook was ze er zeker van dat vader dit natuurlijk, goed en vanzelfsprekend zou vinden.

Het was vaders geduldige invloed, die tenslotte deze ommekeer, deze opmerkelijke verandering van geestesgesteldheid had verwezenlijkt. Zonder haast, zonder drang of dwang, zelfs zonder veel woorden. Mijn vader was in die tijd een man van even over de dertig jaar. Hij had iets in zijn houding, in zijn manier van lopen misschien, dat de indruk wekte van een te grote vrijmoedigheid, van een gebrek aan respect voor de boven hem geplaatsten. Dit wekte bevreemding, wrevel en ergernis temeer waar vader altijd correct was in zijn optreden en zelfs beleefd. Daarbij kwam dat hij er altijd maar povertjes uitzag met zijn slappe pet, zijn afgedragen jas en broek, zijn boezeroen en zijn klompen.

Maar vroeger bij de toneelvereniging vielen hem altijd de moeilijkste rollen toe. Daar werd nog vaak van verteld. In 'Selim de Negerslaaf', een zeer tranenrijk stuk, had hij de hoofdrol vervuld, waarin hij een aangrijpend lied moest zingen:

Ik ben een slaaf, wat moet ik zuchten
Terwijl de ganse mensheid juicht,
Terwijl een ieder vrij en vrolijk
Dankend voor zijn Schepper buigt.
Ja, tot zelfs het kleinste diertje,
Gonzend zwermend, vrij en blij.
Maar ik arm en nietig wezen
Zucht in wrede slavernij....

In een ander stuk „De Loods" werd ook gezongen. Schipbreukelingen op een stuurloos schip in een storm richtten hun smeekbeden tot God en één stem zong boven het stormgeloei uit:

Vader dat uw liefd' m' omstrengele
in het kille uur des doods....

Inmiddels klauterde vader dan in zijn rol van loods aan boord, met laarzen, helemaal in oliedoek en met een zuidwester op, terwijl een blijde stem, onmiddellijk aansluitend zong:

.... komt een redder u gezonden
springt aan boord, het is de loods!

Vader moet opmerkelijk goed hebben gespeeld. Ik heb vaak horen vertellen, dat de regisseur hem een dankbare leerling vond, die handig afkeek hoe je een sigaar opstak, hoe je die losjes en achteloos vasthield tussen je vingers, hoe je iemand begroette en in het algemeen hoe je met mensen moest spreken. Maar misschien niet door die toneelervaring alleen, mogelijk was het ook zijn snor, die veroorzaakte dat hij een lichtelijk vrijpostige indruk maakte of wellicht kwam het door zijn gewoonte de wenkbrauwen te fronsen als hij met iemand sprak. En dan kwam er iets spottends in zijn gezicht.

Als jongen van elf jaar had mijn vader — dat was dus toen al wel een twintig jaar geleden — de schoolbanken verlaten en toen hij in een spinnerij te werken kwam, kreeg het gezin zijner ouders het nog niet veel ruimer. En hij zelf kreeg maar weinig.

'Hier, jong', zei zijn moeder zondagsmiddags na het eten, 'hier is je cent.' Dat was zijn zakgeld toen hij al zestien jaar oud was. Lang was hij er nooit baas over. Hij ging naar Trui, die een snoepwinkeltje had waar ze zondagsmiddags aan een soort kraampje hete, gebakken appels verkocht. De oude Trui schijnt mijn vader graag te hebben mogen lijden. Ze wist dat hij maar één cent te verteren had, ze prikte voor hem de mooiste appel uit de schaal en haalde hem extra royaal door de stroop. Ze draaide de vork handig rond, zodat er maar weinig van de stroop, die dunner werd door de warmte, weer terugliep in de pot.

'Kijk, likkepot', zei ze dan, ' 't is net een palmpasen!'

Dat was vaders grootste weelde toen hij nog zo'n jongen was. Later had hij bijzondere tegenslag doordat in die tijd — dat moet omstreeks 1887 zijn geweest — de spinnerijen de een na de andere afbrandden. De fabrieksruimten en de installaties waren verouderd, ze hadden nog houten vloeren doordrenkt van de olie der machines en ze brandden als fakkels. Op kosten van de assurantie-maatschappijen werden ze weliswaar op moderner manier herbouwd, maar in de tussentijd was je herhaaldelijk zonder werk. En hij kon zo moeilijk de juiste toon vinden als hij ergens om werk moest

vragen. Hij maakte niet de goede, nederige indruk. Neen, men had niets voor hem. Zo kwam hij er zelfs toe om in Duitsland, in het stadje Rheine, zijn geluk te beproeven. Hij maakte de reis te voet en kreeg dadelijk werk, maar hij bleef er maar kort. Hij begreep al spoedig dat hij daar niet zou kunnen aarden, hij trof daar in Duitsland een manier van leven aan, waarbij hij zich onmogelijk kon aanpassen. Wevers en spinners brachten de fles met 'foesel', aardappelenjenever, mee in de fabriek om er gedurende het werk van te drinken en 's avonds als ze uit de fabrieken werden losgelaten, holden ze als het ware naar de kroeg, de Wirtschaft. Zoiets was hij niet gewend. Het was waar, dat hij er vroeger zaterdagsavonds vaak op uit was getrokken met zijn vrienden om zondagsmorgens drie uur gaans van huis bij zonsopgang vinken te vangen. Dan werd er natuurlijk ook gedronken en hij had ook wel eigenhandig met een gloeiende breinaald een vink blindgemaakt, want dan meende men, zongen ze beter en brachten ze soms wel een rijksdaalder op. Maar vergeleken bij dat zwarte troosteloze Rheine, was zijn eigen geboorteplaats nog een centrum van beschaving.

Mijn ouders waren heel jong getrouwd. Vader was twintig en moeder nog maar negentien jaar. Toch hadden ze allebei al wel wat levenservaring, ja in zekere zin konden ze al mensen van ondervinding worden genoemd. Moeder sprak bijna nooit over haar kinderjaren, ze was de oudste dochter uit een groot gezin, dus dat zegt genoeg. Ze was eens in de zomer bij haar grootmoeder van vaderszijde in Denekamp te logeren geweest waar ze op een zolder had moeten slapen en in het sombere boerenhuis 's nachts doodsangsten had uitgestaan. Natuurlijk moest ze, toen ze twaalf jaar was met haar vader mee in de weverij en het wijst wel op een bijzondere wilskracht, dat het haar gelukte althans een tijdlang buiten de fabriek te komen. Als dienstmeisje bij de Duits-Joodse familie Meier stak ze in korte tijd ongelooflijk veel op. Het waren hartelijke levensblije mensen. Ze deed hier de kennis op van een hele Duitse liederenschat, die zij op haar beurt weer aan haar kinderen leerde en die we tweestemmig plachten te zingen....

Toen moeder met mijn vader 'verkering' kreeg, was deze

van het toneel naar de muziek overgegaan. Hij bespeelde in het muziekcorps waarvan hij lid was een bakbeest van een koperen instrument, een 'bombardon', kortweg genaamd een bas.

Het was aan moeders liefdesverhouding te wijten dat ze weer in de fabriek terugkwam. Toen het bleek, dat het huwelijk moest plaats hebben, wist ze als grote gunst gedaan te krijgen, dat ze met haar toekomstige man samen zou kunnen werken. Ze mocht hem meenemen naar de weverij om hem het weven te leren. Dat was inderdaad een grote gunst, die echter voor mijn vader bijzonder pijnlijk moet zijn geweest. Maar hij had geen keus: in de spinnerij kon hij geen werk krijgen en hij moest dus wel als leerjongen opnieuw beginnen.

Mijn moeder behoorde tot een weversfamilie en hoewel het mechanisch weven in de fabrieken reeds toen nauwelijks meer als een ambacht kon gelden, voelde een wever zich, vooral in die dagen, méér dan een arbeider uit de spinnerij bij wie minder vakbekwaamheid werd verondersteld. Vanouds waren de wevers arm maar een zonderlinge en ongemotiveerde trots heeft hen altijd gekenmerkt. In zulk een familie werd mijn vader nu opgenomen, hij moest het weven nog leren toen hij aan de vooravond van zijn huwelijk stond. Maar hij had de paar handgrepen, die voor het eenvoudige weven nodig waren natuurlijk gauw genoeg onder de knie. Daarna werkte hij jarenlang met moeder samen, ze weefden op zes getouwen en de komst van de drie opeenvolgende kinderen betekende voor mijn moeder slechts een korte onderbreking van haar werk in de fabriek.

Wij kinderen kwamen hierbij natuurlijk tekort; de noodzakelijke functie van het liefkozen werd ten opzichte van mij door mijn grootmoeder vervuld, mijn moeders moeder, van wie ik op mijn beurt ook veel heb gehouden. Grootmoe moest in die begintijd de hele dag met haar kleinkinderen optrekken. 's Morgens in de vroegte werden we, slapend nog, bij grootmoeder gebracht en 's avonds werden we gehaald. Na het vierde kind ging dit niet langer en vader moest zien er wat bij te verdienen, nu moeder moest thuisblijven.

Hij slaagde hierin op een bijzondere manier: samen met

een vijftal vrienden van zijn muziekvereniging – twee klarinetten, twee pistons, een tuba, plus zijn eigen bas – vormde hij wat hij noemde een 'balclub'. 's Zaterdagsavonds op bruiloften en ook 's winters op zondagavonden in de hiervoor bekend staande lokalen maakte de club dansmuziek. Dat leverde op zo'n zaterdagavond wel twee gulden en zondagsavonds wel een rijksdaalder op. Eens moest de club een week lang elke avond in een circus spelen, dat in de hiervoor speciaal ingerichte zaal van het Volkspark voorstellingen gaf.

Vader nam mij mee en liet mij zijn muziekportefeuille dragen. Ook zorgde hij er voor, dat voor mij – en voor mijn zusjes, want die mochten ook een avond mee – alle romantiek van het half-verbodene behouden bleef.

'Ssjt! Het mag eigenlijk niet!'

Maar toen hij mijn verschrikte gezicht zag, zei hij: 'Je moet maar dicht achter me aanlopen, dan denken ze dat je ook bij de muziek hoort.'

Ik was maar half gerust, maar ik liep in rotsvast vertrouwen achter mijn vader aan. We gingen een trap op en daar waren we, naar ik aannam, buiten gevaar. Vader knipoogde tegen zijn vrienden toen ik naast zijn stoel op de grond ging zitten op het stukje galerij, dat voor de muziek was gereserveerd. Vaders vrienden maakten grappen en plaagden me een beetje zoals volwassenen vroeger vaak plachten te doen, ongeveer op de manier waarop men met een hond speelt die men probeert woedend te maken.

'Durfde je wel mee te komen? En als ze je nu pakken en meenemen?'

Ik lachte maar een beetje toegevend en hield me dommer en kleiner dan ik in werkelijkheid was. Intussen gaf ik mijn ogen volop de kost, ik kon het hele circus overzien, hier op de galerij kon ik prachtig tussen de spijlen doorkijken. Een betere plaats was er vast niet denkbaar. De muzikanten voldeden uitstekend, ze speelden afwisselend de muziek die werd vereist, op de juiste maat voor de dravende of galopperende paarden of in het stevige ritme dat de koorddansers houvast bood, terwijl de muziek natuurlijk ook aandeel had in de prestaties van de clowns.

Het ongekende schouwspel van dit circus, van de ruiterkunststukken en van de halsbrekende toeren der acrobaten

was aan mij buitengewoon goed besteed. Ook lachte ik mij buiten adem om de clowns en het hele circus met alle daarbij horende figuren bood nog lang stof tot gesprekken tussen vader en mij, waarbij ik, in vertrouwen en als man tot man – als mijn mening te kennen gaf, dat er in de hele wereld niets mooiers kon bestaan dan als artist in een circus op te treden, ongeacht de mening, die sommige moeders hierover konden hebben. Vader was het dadelijk met me eens.

'Maar je botten moeten eerst gekraakt worden', zei hij, en ik heb daarna nog lang in de vaste overtuiging geleefd, dat een circusacrobaat pas na een uiterst langdurig en pijnlijk proces, waarbij men hem het lichaam radbraakte, zijn duizelingwekkende triomfen kon vieren!

In de zomer wist vader ook nog wel eens wat te verdienen met 'bedienen', hij trad dan als er iets bijzonders te doen was in het Volkspark of in de Grote Sociëteit als.... kelner op. Hij droeg dan een nummer van zilver op zijn jas en kreeg behalve loon ook nog zijn deel aan fooien. Soms bij grote feesten, tijdens de kermis bijvoorbeeld, werden er bierpenningen verkrijgbaar gesteld. Die kon men voor acht cent aan het buffet of bij bepaalde kramen kopen en er zijn bier mee betalen. Die bierpenningen maakten het werk van de kelner natuurlijk gemakkelijker, maar ze werkten schadelijk op de fooien. Maar vader vond er wel wat op: hij liet door moeder en door mijn oudste zuster bierpenningen kopen, die hij dan weer aan de klanten ter beschikking stelde, waarbij men hem dan natuurlijk een dubbeltje betaalde.

Al met al sloegen we er ons niet onverdienstelijk door, hoewel het hoofdbrekens genoeg kostte, vooral als er na een slecht jaar pootaardappels moesten worden gekocht. Moeder maakte eindeloze berekeningen op een stukje lei, waarin ze met een haarspeld de cijfers kraste. Mijn zuster Jansje en ik waren deelgenoten van haar zorgen; ik wist op negen à tienjarige leeftijd niet alleen precies wat vader verdiende, maar ik kende ook de prijzen van alle levensmiddelen, de omvang van onze schulden alsmede het bedrag van onze huur, dat *f* 67,– per jaar of *f* 1,29 per week uitmaakte.

Het voorjaar was altijd de moeilijkste tijd. Dan bleef vader wel dagen lang thuis om de grond om te spitten of

om, zoals wij het zeiden, 'het land om te maken'. Moeder ging dan in zijn plaats naar de fabriek als 'noodweefster', zoals dat heette. Vader werkte bij het land-om-maken zorgvuldig en regelmatig, hij maakte eerst een voor, dan strooide hij de mest uit en stak vervolgens met een riek een laag van een dertig centimeter breedte af, waarbij hij de mest en de afgestoken laag in de voor deponeerde. Dan begon hij met de blanke schop de zwarte grond over dezelfde breedte om te spitten, telkens een schop vol op de afgestoken laag en de mest en vormde op die manier een nieuwe voor. Het was zwaar en langdurig werk en 's avonds had hij er pijn van in de rug, maar hij ging altijd lachend afmeten hoeveel hij had ómgemaakt.

Er was ook altijd een stille wedijver met de buren en wij achtten onze eer bedreigd als vader niet de eerste zou zijn, die zijn land óm had. Eens herinner ik me, werd het land van oom Albert door Bernard omgemaakt, de broer van tante Hanna, die toen pas uit de militaire dienst was teruggekeerd en nog geen werk had. Zijn grote soldatenjas had hij op de grond uitgespreid en daarop had hij een jachtgeweer met dubbele loop neergelegd.

'Jongens, pas op!'

En Bernard scheurde een stuk van een krant af, dat hij in zijn mond stak en kauwde tot een prop. Terwijl hij kauwde spitte hij ijverig en wij, mijn neef en ik, keken ernstig, ja bijna plechtig toe. Had hij een voor omgespit, dan richtte hij zich op en legde de uitgekauwde prop op zijn jas.

'Je mag hem hebben', zei Bernard, 'als je hem lust'.

En dan scheurde hij opnieuw een stuk van een krant af, spitte en kauwde zwijgend als gold het een godsdienstige handeling.

Toen hij zo vier proppen had verkregen werd het geweer geladen. Uit een kruithoorn werd kruit in de loop gedaan, daar kwam een prop op en vervolgens een handjevol hagelkorrels, die eveneens weer met een prop op hun plaats werden gehouden. Met een laadstok werden de proppen in de lopen geduwd. Eindelijk was het geweer geladen, geen enkele handeling was ons ontgaan. 'Nu is het klaar', zei mijn neef zuchtend van de spanning. Maar Bernard keek hem aan alsof hij iets ontzaglijk doms had gezegd.

'Het voornaamste komt nog', zei hij. En uit een doosje

haalde hij twee blinkende dingetjes, schroefjes leken het wel.

'Dat zijn slaghoedjes', zei Bernard. Met overdreven voorzichtigheid en terwijl wij achter hem moesten staan bevestigde hij de slaghoedjes waar ze hoorden.

'Nu is 't echt geladen', verkondigde hij plechtig en hij legde het geweer zorgvuldig neer op zijn jas.

'Je mag er niet aankomen', waarschuwde hij streng en hij keek zoekend in de lucht.

'Ga daar liggen', wees hij ons, 'en waarschuw me als ze komen'.

We gingen gehoorzaam op de grond liggen en keken uit. Dichtbij, aan de overkant van onze weg, was een groot buitengoed, dat door de schatrijke familie Blijdenstein werd bewoond. Die hadden een idiote zoon, Piet geheten, een goedaardig wezen en helemaal niet ongelukkig naar het ons leek. Als we hem soms zagen achter het ijzeren hek lachte hij schel met open mond en schreeuwde ons opgewonden toe: 'Mmmmmooi wwwwweer!....'

Voor het plezier van deze jongen had men een reusachtige duiventil laten maken. Piet had vele honderden duiven, die nu, in het voorjaar, in een grote zwerm uitvlogen boven de akkers en daarop neerstreken.

Eindelijk kwamen de duiven aanzwermen. Ze manoeuvreerden prachtig, zwenkten plotseling om, stegen naar rechts omhoog en koersten daarop naar het zuid-oosten. Spijtig zagen we ze in de verte als een lichte wolk blinkend in de zon. Maar dan kwamen ze weer terug, ze vlogen vlak boven onze hoofden en toen in brede kringen om ons heen, telkens lager tot ze op vijftig meter afstands neerstreken. We konden de vogels hongerig en heftig tussen de aardklonten en tussen het jonge groen van de rogge zien bewegen. En terwijl wij de adem inhielden zagen we Bernard gewild kalm en in gebukte houding het geweer opnemen. Hij mikte, met één knie doorgezakt, schoot en, toen de zwerm na het donderend schot verschrikt opvloog, nog eens.

Terwijl Bernard het geweer in de jas wikkelde en in de greppel verstopte, wilden wij, opgewonden, de buit al bijelkaar zoeken. Een paar aangeschoten duiven sloegen machteloos met de vleugels in stuiptrekkingen op de grond.

'Wacht toch even!' siste Bernard opgewonden. En hij keek onderzoekend rond of er misschien een veldwachter of

een marechaussee op het lawaai van de schoten af zou komen. Maar er was niets te zien.

'Ga maar', zei Bernard tenslotte. We zochten de getroffen vogels bij elkaar, het waren er zeven, één spartelde nog. Ik gooide hem met afgewend hoofd naar Bernard, die de duif kalm met de kop tussen zijn twee vingers op en neer sloeg. Het dier was dadelijk dood.

In die tijd was er één ding dat een schaduw over ons bestaan wierp. Het was waar dat vader als kelner en als muzikant gelegenheid kreeg de tekorten van de huishouding aan te vullen, maar daar stond tegenover, dat hij bijna nooit thuis kon zijn en vooral ook, dat hij in ruime mate gelegenheid kreeg tot drinken. Ook wilde hij wel eens vrij zijn van dat eindeloze werken en van de altijd weer nieuwe huishoudelijke zorgen. Daarom ging hij 's zondagsmorgens alleen uit en kwam tegen een uur of twee 's middags min of meer bedronken thuis. Dan ging hij na het eten slapen, en onze zondag was bedorven. Eén keer herinner ik me — het is wel vaker gebeurd, maar deze keer is in mijn herinnering gebleven — dat hij echt dronken thuiskwam. Hij zat bij de tafel en sprak wartaal. Dat was in die tijd een vrij gewoon verschijnsel onder de arbeiders. Maar ik wist niet waar ik blijven moest van schaamte en verdriet.

Dit ellendige ging gelukkig voorbij. Het was in die tijd, in de eerste jaren van de nieuwe eeuw, dat de arbeidersbeweging buitengewoon krachtig opkwam. Vader had zich ook reeds vroeger sterk aangetrokken gevoeld tot Domela Nieuwenhuis en zijn volgelingen. Als Domela in onze stad kwam spreken, zou mijn vader, als het even mogelijk was, zo'n vergadering niet hebben willen verzuimen. Vader was bevriend met Johan Tusveld, blijkbaar een man van bijzondere allure, die een toneelstuk geschreven had en tijdens de kroningsfeesten in 1898 een rode vlag uit zijn raam had gehangen. De man was, naar ik later begrepen heb, een ten dode opgeschreven tuberculose-patient. Ook met een zekere Goorhuis en andere militante plaatselijke socialisten onderhield vader vriendschappelijke betrekkingen. Hij heeft vaak verteld hoe hij voor het eerst onder de bekoring van Domela Nieuwenhuis kwam. Deze zou in een vergadering spreken maar de zaal werd geweigerd. Daarop sprak

Domela, staande op de deel van een boerenhuis, terwijl de toehoorders, waaronder mijn toen achttienjarige vader, op het erf stonden. De burgemeester, een volgens de beschrijvingen nogal tropenkolderige ex-koloniaal, zekere Van der Zee, vergezeld van de veldwachter, wilde de vergadering ontbinden, maar het slot was, dat zowel de burgemeester als de veldwachter gedwongen waren het hazenpad te kiezen. Vader kocht, als hij een vergadering bezocht, vaak kranten en soms wel eens een brochure, die hij dan met de bedoeling dat moeder ze ook zou lezen, op de tafel liet liggen.

Het was zomer en we leefden zo goed we konden. Aan godsdienst deden we feitelijk niet. Weliswaar gingen mijn zusjes naar de kloosterschool en ik naar de rooms-katholieke jongensschool, maar het godsdienstige had blijkbaar weinig vat op ons. Natuurlijk luisterde ik met aandacht naar de verhalen uit de bijbelse geschiedenis en ik vond ze prachtig, maar het waren voor mij althans niet meer dan sprookjes, die met ons dagelijks leven geen enkel verband hielden. Onze godsdienstplichten werden verwaarloosd, we woonden trouwens te ver van de stad om vóór de schooluren naar de kerk te gaan en ook 's zondags herinner ik me maar enkele keren naar de kerk te zijn geweest. Dat gebeurde als mijn tantes – zusters van moeder, die slechts enkele jaren ouder waren dan ik – me meenamen. Ik-zelf heb nooit gebiecht, hoewel ik daartoe uitdrukkelijk opdracht kreeg van de kapelaan, die ons op school de catechismus bijbracht. In feite hadden we al lang met de kerk gebroken, het was alleen nog maar een sleur dat we nog 'rooms' konden worden genoemd.

Ik heb nooit de angst gekend voor de hel of het vagevuur, vader lachte en spotte daarmee, zodat het mij gelukkig nooit heeft bezwaard.

Het was een vrij alledaagse gebeurtenis, waarbij ik rechtstreeks betrokken was, die de steen tenslotte aan het rollen bracht. Ik moet op school iets heel ergs hebben uitgehaald. Ik weet weliswaar niet meer wat het eigenlijk was, maar het was verschrikkelijk genoeg om mijn onderwijzer er toe te brengen mij met een stok een venijnig pak op mijn broek te geven, zodat ik huilend, diep beledigd en met blauwe striemen op mijn achterwerk thuiskwam. Moeder was fel

verontwaardigd en toen vader uit de fabriek thuis kwam werden hem de billen van zijn zoon getoond, waarop vader onmiddellijk zijn jas weer aantrok en somber tegen me zei: 'Kom jij maar mee!'

Wat ik had uitgespookt of wat voor verschrikkelijke dingen ik wel gezegd mocht hebben, interesseerde vader niet. Hij knoopte bij de bovenmeester, die ons in de gang van zijn huis te woord stond, de achterklap van mijn broek open en liet mijn blauwe striemen zien. Er ontspon zich in mijn bijzijn een heftige discussie waarbij vader verzekerde, dat hij zijn kinderen niet wilde laten mishandelen en dat hij de volgende dag het pokkenbriefje zou laten halen, hetgeen betekende dat ik van school zou worden afgenomen.

Dit gebeurde allemaal in de tijd vlak voordat onze Duitse gast bij ons was opgenomen. Ik profiteerde toen van een lange zomervacantie na afloop waarvan ik naar een andere, een openbare school zou gaan. Mijn zusjes waren eveneens van de kloosterschool afgenomen en dit alles was aanleiding voor kapelaan Ariëns om met moeder over deze ernstige kwestie te komen spreken. Het verhaal van dit bezoek heb ik vaak horen vertellen: toen de kapelaan bij ons binnenkwam was onze Duitse gast juist bezig de schoenen van zijn gastheer te verzolen met leer afkomstig van uit de fabriek 'meegebrachte' drijfriemen. Onze Duitser sprong haastig overeind en probeerde vergeefs zich een houding te geven.

'Je hebt bezoek, zie ik', zei de kapelaan en hij vroeg dadelijk, maar zonder opzettelijke gemeenzaamheid, 'of heb je een kostganger?'

'Ja, heeroom', antwoordde moeder verward. Ze voelde haar hart kloppen, maar ze antwoordde toch nog op de hulpeloze blik van Oskar, dat hij maar naar buiten zou gaan. Of hij de aardappelen zou gaan steken? Ja, dat was goed.

'Dat is een Duitser', constateerde de kapelaan verbaasd. Hij ging op moeders uitnodiging bij de tafel zitten. Hij was bleek en mager en hij leek ongelooflijk vermoeid. Hij nam zijn hoofd in beide handen en sloot de ogen.

'Heeroom is toch niet ziek?' vroeg moeder bezorgd.

De kapelaan herstelde zich, hij glimlachte verontschuldigend. Hij was alleen maar wat moe. Het was zo warm.

Moeder wist dat kapelaan Ariëns zichzelf niet spaarde. Hij bracht beroering in het stadje, stichtte verenigingen,

sprak op bijeenkomsten en deed van zich spreken. Men sprak met respect over hem omdat hij geen blad voor de mond nam en fulmineerde tegen de rijke, goddeloze fabrikanten, die zich om de ellende van hun arbeiders niet bekommerden. Ook wist ieder, dat kapelaan Ariëns oprecht meende wat hij zei en dat hij, een geleerde, als nederig kapelaan zich aan zijn arme verdoolde kudde wilde wijden en hiervoor alles wilde doen wat in zijn vermogen was. Ook gaf hij alles weg wat hij had of kreeg. Op zijn onuitgesproken vraag, antwoordde moeder, dat Oskar een weggelopen Duitse soldaat was, een deserteur. 'Hij kwam hier zo maar aan, uitgehongerd. Had in drie dagen niets te eten gehad.'

'Kennen jullie hem helemaal niet?'

Moeder schudde het hoofd. Nee, ze wist niets van hem. Maar ze hadden hem slecht behandeld daar achter de paal. Dát wist ze wel.

'Is 't een Jood?'

Moeder knikte. De kapelaan keek peinzend voor zich uit. Hij wreef zijn witte handen alsof hij het nu, in het hartje van de zomer nog koud had. Hij liet zich inlichten. Had de man niets? Geen cent? En wat nu verder?

Moeder vertelde dat haar mans vrienden bezig waren toonbare kleren voor de vreemde bijeen te brengen en werk zou hij ook wel krijgen. Hij was slager van zijn vak en in Hengelo op een exportslagerij kon men hem wel gebruiken. Later was hij van plan naar Amerika te gaan.

De kapelaan knikte belangstellend. En hij kwam dus bij Joden? Dat was goed. Dan is hij onder zijn eigen mensen', zei moeder voldaan. Wat moest je anders? Ze waren immers zelf arm.

De kapelaan zei niet veel. Hij sprak aanvankelijk slechts even over vaders besluit om de kinderen naar een andere school te zenden. Maar dat was toch héél erg. Daar was ze het stellig toch niet mee eens?

Moeder haalde de schouders op. Die andere school was dichterbij en beter. 'De kinderen worden er niet geslagen', zei ze verbeten.

Hoofdschuddend keek de kapelaan haar aan. Ze moest toch niet alleen aan het tijdelijke denken.

'Wie daaraan alleen denkt, alléén aan het tijdelijke, die

gaat het net als de varkens, die bekommeren zich ook niet om het eeuwige!'

Moeder verbleekte, ze perste de lippen op elkaar. Ze begreep de beeldspraak van de priester maar gebrekkig. Ze verstond er uit, dat de kapelaan haar en haar man bij varkens vergeleek. De kapelaan legde haar zwijgen zó uit, dat hij meende vat op haar te hebben gekregen. Hij sprak van de hulp, die ze zou krijgen. Als ze moeilijkheden had, dan hoefde ze het maar te zeggen. Men was toch bereid om te helpen.

'Drinkt je man?'

Heftig schudde ze het hoofd. Neen, dat was voorbij.

'Drinkt hij niet meer?'

'Hij heeft nooit gedronken', antwoordde ze vinnig. En ze voegde er niet bepaald logisch aan toe, dat hij nu helemáál niet meer dronk.

'Zo, zo,' knikte de kapelaan. En goedmoedig deed hij toen het voorstel. Jurkjes, kousjes en ondergoed zou ze krijgen voor de kinderen. Dat was toch een hele hulp?

'Nee', zei moeder toen met grote beslistheid. 'Nee, heeroom werd wel bedankt!' Je kon de kinderen kennen. Het waren kleren, die door de kinderen van de kloosterschool gemaakt werden, allemaal naar hetzelfde model. Dat gedoogde moeders trots niet: háár kinderen hoefden niet van de armen gekleed te gaan.

De kapelaan nam ietwat onthutst afscheid. Ze moest het allemaal nog maar eens goed overdenken. En ze moest bidden. Onze Lieve Heer zou haar wel ten goede leiden.

Kapelaan dr. Ariëns stond bij de deur, vermoeid en bleek. Moeder werd door mededogen bewogen. Wilde heeroom niet nog een kop koffie?

De kapelaan schudde het hoofd, langzaam als een bedroefde vader, die het beste met zijn kinderen voor heeft.

'Ik moet verder', zei hij toen hij wegging. 'Veel bidden', ried hij haar nog. Hij gaf haar geen hand, misschien met opzet, dat het niet te zeer een afscheid zou lijken. Maar ze merkte het niet eens op en zei ontroerd, alsof ze nog een klein, bedeesd meisje was: 'Dag, heeroom'.

En toen deed ze de deur achter hem dicht.

Thuis in de oude vertrouwde woning was de ingetreden

verandering nergens te bespeuren, tenzij dan in het verdwijnen van het kruisbeeld, dat als een laatste getuigenis van het eens beleden geloof tot voor kort nog aan de muur had gehangen.

'Je kreeg van de meester op je donder', zei smalend een jongen van mijn vroegere school, die ik op straat tegenkwam, 'en toen moest je van onze school af.'

Tegen deze voorstelling van zaken kwam ik heftig op. Om dat pak slaag? Welnee, om heel iets anders. En ik deelde mee, plechtig en geheimzinnig: 'We geloven niet meer in God'.

Dat klonk natuurlijk veel interessanter, maar het maakte toch niet de indruk die ik mij had voorgesteld.

'O', zei de jongen, 'dus jullie zijn eigenlijk bekeerd, jullie hebt je ómgekeerd!'

Deze omschrijving leek me wel min of meer juist. Ik knikte dan ook instemmend. 'Ik zou me nooit willen ómkeren', zei de jongen en hij wendde zich vol verachting af.

(Wordt vervolgd)

Margrit de Sablonière

OOK DOROTHY PADMORE

George en Dorothy Padmore en Richard Wrigth, drie uitzonderlijk begaafde, sterke, positief gerichte mensen, die in hechte vriendschap waren verbonden, zijn, allen in de kracht van hun leven, kort na elkander dood gegaan.
George Padmore, die, zoals Wright het uitdrukte, het nieuwe Ghana had uitgestippeld op een keukentafel, overleed eind 1959. Precies een jaar later – een jaar van helse ellende waaruit zonneklaar bleek hoeveel haat men wekt en oogst als men een gevestigd denkpatroon durft aan te tasten, bezweek Richard Wright en weer precies vier jaar later bleef, zo maar, het hart van Dorothy Padmore stilstaan. George Padmore, zoon van een knap botanicus in Trinidad, die als eerste neger Fellow of the Entomological Society te Londen werd, was een West-Indische neger. Nadat hij een tijdje advocaat was geweest schakelde hij om, studeerde geschiedenis en politieke wetenschappen en wierp zich in de strijd tegen kolonialisme, werd een der voormannen van de Panafrikaanse gedachte en -beweging. Hij heeft een omvangrijk, gedegen, indringend oeuvre op zijn naam staan o.m. *Africa and World Peace, The Gold Coast Revolution,* samen met zijn vrouw *How Russia transformed her colonial empire, Panafricanism or Communism?* Maar terwijl heel het westen tegenwoordig 'alles weet van Afrika' schijnt nog maar een enkeling Padmore's werk te kennen; of wel men verdringt liever het bestaan ervan.

Dorothy Padmore-Pizer was zijn naaste medewerker en ze bleef met haar helder verstand, haar kritische geest en economische knobbel ook na zijn dood een der onverzettelijke bouwers van het herrijzend Afrika. De ironie wilde dat op de dag van haar overlijden hier een zendingskalender werd aangeboden met een kleurig plaatje van blote negerkindertjes dansend in het bos, waarmee de stereotiep van wilden in het onderontwikkelde Afrika goedmoedig bij de goegemeente wordt verstevigd en het paternalisme geactiveerd. Eens te

meer bleek duidelijk dat het westen en Nederland in het bijzonder met het tentoonspreiden van echt of listig geveinsd onbenul inzake de werkelijke Afrikaanse problemen een kloof schept tussen de Afrikaanse en de westerse intelligentia, die nauwelijks meer valt te overbruggen. Doordat in het westen de intelligentia door de belangen wordt verdrongen of ingeschakeld onthoudt dat westen, bewust, aan de nieuwe Afrikaanse landen een gesprekspartner op basis van volstrekte goeder trouw; doch de keerzijde daarvan is dat het westen geen *partij* biedt en op zijn beurt minachting voor zich kweekt. Hoevelen die nu de mond vol hebben van het communisme in Afrika en het Panafrikanisme, hebben Padmore's boek *Panafricanism or Communism?* gelezen? De Padmore's hebben met grote kennis van zaken en in volstrekte loyaliteit tegenover de wereld buiten Afrika de Afrikaanse problemen tot in de kern gepeild. Maar wat zij nodig hadden waren *volwassen* gesprekspartners. Alleen uit onkunde en onwil — een allernaarste vorm van cynisme wil ik buiten beschouwing laten — kan het lef zijn voortgekomen waarmee hier te lande het vredeskorps werd gelanceerd.

Dorothy Padmore verfoeide echter valse sentimenten ten opzichte van Afrika. Ze schreef mij: 'Het mag waar zijn dat mensen die zijn of worden onderdrukt niet ten onrechte niet kunnen velen dat het verwrongen beeld dat van hen in omloop is nog wordt versterkt, ik voor mij vind het verkeerd een volk te idealiseren enkel en alleen omdat het strijdt voor vrijheid en vrije ontwikkeling. Als je de fouten niet aan de kaak stelt en bestrijdt, gaan de leemten in heden en verleden doordringen in de ideologie en worden zij een hinderpaal voor de ware ontwikkeling naar maatschappelijke en economische vrijheid binnen de gemeenschap.'

Het doen en laten van de buitenwereld volgde zij op de voet. Ze was er zich van bewust dat de behoeften van de nieuwe landen voor korte tijd de imperialistische landen moeten helpen (sustain) hun productie-overschotten kwijt te raken. Maar ook dat de nieuwe landen, door hun geld *vast te houden* een eigen secundaire industrie moeten opbouwen willen zij zelfstandig zijn.

(Uit een onlangs in *The Sunday Times* verschenen artikel van Tom Stacey kon men zien hoe groot de nijd en de wrok

kan zijn als Afrikaanse landen die mondig willen zijn liever afzien van investering van buitenlands kapitaal als zij er buiten kunnen).

Een beeld van haar persoonlijke instelling gaf een brief van februari 1963: '. . . . Hier hebben we de zon en kleur en de fleurige dracht van de bevolking. En hier in Ghana vooral, de glimlachende gezichten van mensen die van nature extrovert zijn en vriendelijk. En dan hebben we een groeiend avondleven met dansorkestjes en waar gedanst wordt. Je kunt geen 24 uur per dag ernstig zijn. Ik geloof tenminste niet dat dat goed is, je kweekt er maar vrouwenhaters mee en fanatici die uit hun evenwicht geraken, en het ergst van al, dan zijn ze niet meer in staat tot zelfkritiek, tot een om zichzelf lachen. Die lui zijn zo *prozaïsch (literal)*, ze zien de humor en de ironie niet meer van de situaties waarin ze leven. Alles is dan zo ernstig en wordt zozeer benaderd met de intensiteit van een voorhamer dat het bepaald angstwekkend is. Het was het soort – ik kan het alleen maar 'grauwheid' noemen – dat ik in de atmosfeer voelde toen ik in de Sowjet Unie was, dat een gevoel van onbehagelijkheid en kritiek in me wekte (. . .).

Het kapitalistische stelsel is met al zijn bezwaren, zijn ongelijkheden, en wisselvalligheden en oorlogsdreiging, althans aan de oppervlakte meer gevarieerd en minder 'dragooned'.

Daarom ben ik niet minder een vurig voorstander van het socialisme maar ik moet bekennen dat het een echte bureaucratie oplevert die op alle aspecten van het leven zijn stempel drukt en er naar streeft zichzelf te beschermen tegen het binnendringen van buitenstaanders, en degenen die de departementen beheren zijn doof voor kritiek. Ik heb pas het boek *The New Class* van Milovan Djilas gelezen en ik moet toegeven dat hij krachtige argumenten heeft. En de conclusie waar hij tenslotte toe komt, is dat het kapitalisme het beste instrument blijft voor de ontwikkeling van industrialisatie en productie; en dat het toenemende ingrijpen van de regering in de economische sfeer kan leiden tot 'final control in state capitalism'. Hij zegt het niet met zoveel woorden maar het komt er toch wel op neer en hoewel ik er huiverig tegenover sta, ben ik er lang niet zeker van dat er niet een kiem van waarheid in schuilt.

Maar hier in Afrika moet de Staat op touw zetten wat in de oudere landen van de wereld het particuliere initiatief heeft gedaan omdat het niet, in de werkelijke zin, een kapitalistische klasse bezit. Het kapitalisme dat een sector van de economie vormt komt van buitenaf en is dus imperialistisch en roofzuchtig, omdat het aan het internationale bankwezen is verbonden en het industriële monopolie. Daardoor zie je de opkomst van een bureaucratie enerzijds die zelfs de groei van buitenlandse ondernemingen bemoeilijkt en een belemmering vormt voor de staats- en semistaatsondernemingen. Dit is natuurlijk ook mogelijk door een tekort aan ervaren zakenlui en -managers. Ik moet zeggen dat dit een probleem is dat veel aandacht vereist want een onwikkeling zou kunnen falen door ondoelmatigheid en verspilling. Natuurlijk is er ook verspilling onder het kapitalisme. Het is zelfs een stelsel dat verspilling in de hand werkt omdat zoveel wat geproduceerd wordt gewoon ligt te verrotten, nog afgezien van de wapenfabricage, de 'public relations' enz. Maar onder een bureaucratie heb je weer andere verspillingen. Het is allemaal erg moeilijk. Als ik daarover niet zoveel piekerde kon ik misschien meer productief zijn. Ik moet vechten tegen een soort luiheid, tegen een soort desillusie die me soms overvalt als ik me afvraag of mensen altijd en overal dezelfde fouten willen maken. Dan denk ik dat de Sancho Panza's van de wereld blijkbaar ten eeuwige dage tegen windmolens willen blijven vechten zonder veel verder te komen. Maar, zoals je zegt, het is nu eenmaal moeilijk de geschiedenis in wording te verklaren. Je moet het in terugblik zien.'

Bij het wegvallen van dit driemanschap vind ik het ergste: dat het westen, ons westen zich te stompzinnig en hebzuchtig, te onwetend en te arrogant heeft betoond om hun partij te geven, op basis van gelijkwaardigheid en goede trouw. Maar op de stenen die zij zo moeizaam hebben aangedragen bouwen jongeren al verder.

Wim Klinkenberg

POLITIEKE PARALLELOGRAMMEN

Het befaamde woord is van Stalin:

'We hebben nooit enigerlei oriëntatie op Duitsland gehad, en evenmin hebben we enigerlei oriëntatie op Polen en Frankrijk. Onze oriëntatie in het verleden en onze oriëntatie nu is op de USSR en op de USSR alleen.'

Er volgde, zo blijkt uit het verslag van het Zeventiende Congres der CPSU (b) waar de toenmalige algemene secretaris deze woorden in het kader van zijn rapport sprak, 'luid applaus' op. Maar ook een zin, die men zelden aangehaald vindt: 'En wanneer de belangen van de USSR toenadering tot een of ander land vergen, dat geen belang heeft bij het verstoren van de vrede, nemen we die stap zonder aarzeling.' *)

Dat Zeventiende Congres werd gehouden in januari 1934. Stalin behandelde er uitvoerig de internationale politieke situatie, die door het aan de macht komen van Hitler in aanzienlijke mate was gewijzigd. Hij sprak over het feit, dat mét de nazi's in Berlijn weer de Wilhelm-politiek van veroveringsrichting Oost ging domineren. Dat beschouwde hij als het eerste gewichtige punt in de nieuw ontstane situatie rondom de jaarwisseling '33—'34.

En als het tweede: het herstel van de normale betrekkingen tussen de USSR en de USA: 'Er kan geen twijfel over bestaan, dat deze gebeurtenis van grote betekenis is voor het hele stelsel van internationale betrekkingen. Niet alleen dat het de kansen tot het behoud van de vrede verbetert, en dat het de betrekkingen tussen de twee landen verbetert, het handelsverkeer tussen beide versterkt en een basis schept voor hun wederzijdse samenwerking. De zaak is, dat het een grenspaal is tussen de oude toestand, toen de USA in tal van landen werd beschouwd als het bolwerk voor alle soorten

*) en **) in: J. W. Stalin, **Problems of Leninism**, Moscow 1947, p. 467 en p. 468.

anti-sowjet-stromingen, en de nieuwe toestand, nu dit bolwerk eigener beweging is opgeheven, tot wederzijds voordeel van beide landen.' **)

Het combineren van deze twee gebeurtenissen is niet alleen historisch maar ook actueel hoogst belangwekkend en belangrijk. Die twee aspecten van de internationale politiek beheersen eigenlijk sinds 1917 de wereld-situatie. Zij vormen de twee zijden van het parallelogram dat steeds weer op het schoolbord der internationale betrekkingen verschijnt. Natuurlijk: steeds in andere, nieuwe dimensies en verhoudingen. Maar steeds hetzelfde parallelogram.

En de positie van de Sowjet-Unie in het geheel dier internationale betrekkingen is altijd die geweest van het verkrijgen en behouden der grootst mogelijke beweeglijkheid binnen deze meetkundige structuur; het verzekeren, dat zij open bleef en blijft, niet inklapt tot één door alle componerende machten en krachten getrokken rechte lijn.

Dat begon al kort na de Oktober-Revolutie. Die revolutie zelf was trouwens mede een factor en kracht, die zowel profiteerde van als bijdroeg tot het uiteenhouden der elkaar tegenstrevende imperialistische belangen. Vrede (met Duitsland dus!) was één der kernpunten in het revolutionaire program van Lenin. Ze kwam tot stand en beïnvloedde het einde van de Eerste Wereldoorlog: zij verzwakte de Entente, strekte aanvankelijk — strategisch gezien — de Centralen tot voordeel; werkte echter na bijna vier jaren vernietigende uitputtingsoorlog alle wereld-vredeskrachten ongekend in de hand; bracht de beangste beheersers van én Entente én Centralen sneller tot een wapenstilstand; geraakte daardoor zelf — de interventie-oorlogen! — in ernstig gevaar, maar overwon dit uit eigen kracht; waardoor mede de oude verdeeldheid der tegenstanders zich snel herstelde en verdiepte. En is sindsdien in het diplomatieke, politieke, economische én militaire gevecht gewikkeld geweest om haar eigen coexistentie met de haar naar het leven staande wereld van het oude en overleefde.

Wij noemen enkele belangrijke momenten: de Vrede van Brest-Litowsk (1918) temidden van de gecombineerde Britse, Franse en Duitse interventie; voortzetting van die interventie in 1919, nog versterkt met agressie door Japan en de

Verenigde Staten, Polen en Finland, tot en met 1922. In dat laatste jaar het Rapallo-verdrag tussen de USSR en Duitsland, eerste na-oorlogse diplomatieke schrik van de oude Entente, die o.m. resulteerde in het bondgenootschap tussen Frankrijk enerzijds en Polen en Roemenië anderzijds, beide jonge bezitters van vroeger Russisch grondgebied. In die jaren van 1920 tot 1930 is er het Sowjet-streven naar ontwapening, gepaard gaande met Litwinows pogingen, via een protocol met de aangrenzende Oosteuropese staten de veiligheid van haar westelijke grenzen te verzekeren; dat gelukt in 1928 en 1929 t.a.v. Polen, Roemenië, Letland, Estland en Litauen. De betrekkingen met Engeland, Frankrijk en de USA blijven in diezelfde periode slecht en moeilijk, ondanks enkele oplevingen wanneer Labour in Londen regeert.

Maar met Entente- en neutrale (Nederlandse!) injecties herleeft snel de Duitse macht van Ruhr en Junkerdom; anti-bolsjewisme en anti-communisme verenigt de concerns in hun internationale politieke strevingen; inflatie, crisis, deflatie doen hun tegenstellingen zich echter eveneens tot ongekende scherpte toespitsen. Hitlers 'Machtübernahme' accentueert die onoplosbare tegenstrijdigheid; de na-oorlogse periode wordt opnieuw een voor-oorlogse; gewapende conflicten, agressie, blijven niet uit: 1931 - Japan begint zijn aanval tegen China die tot 1945 voort zal duren, en luidt daarmee, militair gesproken, de Tweede Wereldoorlog in; 1934 - Italië verovert Abessinië; 1936 - Italië en Duitsland ontketenen de Spaanse Burgeroorlog; 1938 - Duitsland bezet Oostenrijk; Duitsland bezet (na het verdrag van München) een deel van Tsjechoslowakije; 1939 - Duitsland bezet geheel Tsjechoslowakije; Italië verovert Albanië; Duitsland bezet Memel; Duitsland bezet Polen en veroorzaakt daarmee de Tweede Wereldoorlog. Die als inter-imperialistische oorlog tussen Duitsland (Italië) en Engeland-Frankrijk (Noorwegen, Denemarken, Nederland, België, Luxemburg, Griekenland, Joegoslavië) begint; tót de aanval op de USSR in juni 1941 deze eerste socialistische staat er in betrekt, en de oorlog zowel qua karakter als uitkomst van alle vroegere gaat verschillen.

En temidden van die lawine der jaren dertig de USSR,

die er – een aantal Japanse grens-provocaties niet meegerekend – tot 1941 in slaagt, zich buiten de militaire gevolgen van het diplomatieke spel der oude machten te houden.

Hoe? Het boven aangehaalde citaat van de man, die in die periode de voornaamste bouwmeester van de Sowjet-politiek was, geeft het simpele antwoord; simpel in zijn principiële strekking; uitermate gecompliceerd in zijn practische toepassing.

Want de socialistische USSR stond qua maatschappelijk stelsel en grondslag van haar buitenlandse politiek, nog geheel alleen. De sympathie van verwante groeperingen in het kapitalistische buitenland mocht soms groot zijn en – we denken aan b.v. de Hongaarse Radenrepubliek, het Franse Volksfront – zelfs tijdelijk tot een grotere of kleinere politieke machtsvorming leiden, het socialisme en het communisme buiten de Sowjet-Unie slaagde er tot het einde van de Tweede Wereldoorlog nimmer in, de politiek van zijn nationale regeringen beslissend te bepalen, laat staan, zelf haar in handen te nemen.

De Weimar-republiek wordt bij haar geboorte als democratische, progressieve – om maar niet te spreken van een socialistische en vredelievende – factor in de wereld-politiek onder de voet gelopen: van buiten af en van binnen uit; ook de 6 miljoen stemmen die de KPD nog in 1933 op zich verenigt, kunnen dat niet verijdelen.

Het Franse Volksfront, in hoge mate aangewakkerd door die noodlottige Duitse ontwikkeling, en een poging om de linkse arbeidersbeweging te herenigen tot een werkelijke macht, loopt stuk op de weigering der sociaal-democratie, in de buitenlandse vraagstukken de solidariteit of zelfs maar de coördinatie met de Sowjet-politiek tegen Hitler-Duitsland vóór alles te laten gaan. Een even noodlottige weigering als de rol van de Duitse sociaal-democratie tegenover in plaats van náást de KPD; al zijn in de tactiek van zowel deze als van de Franse communistische partij elementen en momenten aan te wijzen, die de eenheid van links niet bevorderden.

Maar juist de gebeurtenissen in Duitsland in en na 1933 leidden binnen de internationale communistische beweging tot de duidelijke heroriëntatie ten gunste van die eenheid;

daarentegen brachten zij de sociaal-democratie *niet* tot het inzicht, dat de vijand uitsluitend rechts stond.

En dus bleef de Sowjet-Unie volstrekt afhankelijk van eigen kracht, én van de zwakte van haar tegenstanders. Die zwakte was gelegen in de mate hunner onderlinge tegenstellingen en van hun conflicten met de anti-imperialistische krachten, zowel in het 'moederland' als in de eventuele koloniale en andere afhankelijke gebieden die dat moederland overheerste.

In de fase vóór de Tweede Wereldoorlog bleek de eerste van deze twee factoren de belangrijkste. Zij was ook de onberekenbaarste. *Zij* bepaalde dan ook in laatste instantie de soms formidabele zwenkingen in de practische buitenlandse politiek der Sowjet-Unie en de daarmee gepaard gaande binnenlandse verscherping van het beleid. Waarvan het Pact met Hitler-Duitsland in 1939 de allerformidabelste was, omdat tóén het moment van de Tweede Wereldoorlog inderdaad was aangebroken, en alleen nog zó het onmiddellijke vreedzame voortbestaan van de Sowjet-Unie kon worden verzekerd.

Waarom schrijft men als niet-historicus over geschiedenis van zaken als deze? Om het heden iets beter te begrijpen; om, zo mogelijk, enige lijnen te zien die in de toekomst wijzen. Het feit, dat wij deze historische schets begonnen met een citaat van dertig jaar geleden uit de mond van een man die sindsdien zó volstrekt verleden tijd is gemaakt, moge dan ook doen begrijpen, dat wij het moment van nu met het parallelogram van toen te lijf willen.

En inderdaad, zo menen wij, is de buitenlandse politiek van de USSR nog altijd, onveranderd, uitsluitend op zichzelf gericht. Pas een socialistische staat trouwens, bevrijd van vreemde economische privé-belangen en van eigen economische privé-belangen die vreemd willen gaan, kan in principe zulk een nationale buitenlandse staatkunde voeren. Is zij dan bovendien nog het grootste land op aarde, dan kan dit ook practisch tot resultaat leiden. Het feit, dat er thans zoveel meer staten bestaan met een zelfde maatschappelijke grondslag, dat er nóg meer zijn die als jonge landen op de een of andere manier in die richting streven, vergroot weliswaar ook voor de USSR de problematiek der inter-

nationale betrekkingen, maar tast haar doelstelling en haar mogelijkheden evenmin aan als de structuur van het hierboven geschetste krachten-parallelogram. De uitwaartse druk der 'new emerging forces', zoals een Sukarno de gehele anti-imperialistische wereld heeft samengevat, is kwantitatief enorm vergroot en zij zullen tenslotte de zijden van de bedoelde constructie openbreken in plaats van er zelf door ingedrukt te worden. Maar kwalitatief speelt zich nog altijd dezelfde strijd af.

Alleen een dergelijke overweging, een dergelijk uitgangspunt kan o.i. iets doen begrijpen van de na-oorlogse Sowjetpolitiek en in het bijzonder de recente gebeurtenissen in en om Moskou.

Waaróm, of beter waartóé, is premier en partij-secretaris Chroestsjow vervangen? Laat men zijn gezondheidstoestand voor wat zij ongetwijfeld wel en even ongetwijfeld niet is, dan zijn op het moment dat wij deze beschouwing schrijven, hierover geen feiten bekend. Weliswaar is in de Sowjet-pers een aantal artikelen verschenen, die zijdelings wijzen op bepaalde critiek jegens de afgetreden leider, maar een officieel geformuleerd en als zodanig door de bevoegde organen bekrachtigd oordeel kennen wij niet.

Wel echter zijn geheel andere dingen bekend. En het is kenmerkend voor de wijze waarop nog altijd in overwegende mate de 'kremlinologie' wordt bedreven, dat men steeds weigert of nalaat vanuit die bekénde dingen te redeneren.

Op 3 mei 1939 werd Maxim Litwinow als volkscommissaris van buitenlandse zaken der USSR vervangen door Wjatseslaw Molotow. Ook nu nog hoort men die vervanging nog wel eens verklaard uit anti-semitisme. De officiële motivering toen was, voorzover gegeven, leeftijd en gezondheid. Ieder echter, die serieus de recente ontwikkelingen, vooral na München 1938, had gevolgd, kon weten dat het hier een zaak van de hoogste politieke orde gold.

Op 15 maart 1939 was Hitler Praag binnengetrokken, 'München' makend tot wat het was. Op 18 maart stelde de Sowjet-regering een conferentie voor tussen Engeland, Frankrijk, de USSR, Roemenië en Turkije teneinde maatregelen te bespreken om verdere agressie tegen te gaan.

Op 19 maart verklaart de Britse regering dit voorstel

'prematuur'; zij stelt de USSR voor, zich aan te sluiten bij een anti-agressie-verklaring van Engeland, Frankrijk en Polen. Moskou gaat accoord, al achtte het dit onvoldoende; maar omdat de bondgenoot van Londen en Parijs, Polen, geen enkel document wenste te tekenen waar ook Moskou's handtekening onder zou staan, ging zelfs deze formele verklaring tegen Hitlers verdere plannen niet door.

Op 22 maart bezet Hitler Memel.

Op 23 maart verklaart Chamberlain in het Lagerhuis op een desbetreffende vraag, dat Z.M. regering 'er niet voor voelt, in Europa tegenover elkaar staande blokken van landen te vormen met verschillende opvattingen over de interne bestuursvormen'.*)

Geen alliantie met de USSR dus tegenover de As, die juist ook Spanje definitief onder de voet had gelopen.

Die weigering werd nog geaccentueerd door de eenzijdige garantieverkaring van Londen aan Warschau op 31 maart, een garantie, die zonder medewerking en deelneming van de USSR, practisch waardeloos moest en in september van hetzelfde jaar ook bleek te zijn.

Een week later, met Pasen, houdt Albanië op als staat te bestaan. Dat leidt op 13 april tot een soortgelijke eenzijdige, buiten de USSR omgaande, Britse garantie-verklaring aan Roemenië en Griekenland.

Op 15 april volgt de Britse wenk aan Moskou, eenzijdig óók garanties aan Polen en Roemenië te verstrekken, wat een dag later door de Russen wordt beantwoord met een ontwerp-verdrag tussen Parijs, Londen en Moskou over wederzijdse militaire bijstand ingeval van agressie, annex een completerende garantie-overeenkomst ten behoeve van alle staten tussen Oost- en Zwarte Zee. Pas op 9 mei zou Londen antwoorden: afwijzend.

In die tussentijd, n.l. op 26 april, zei Berlijn het marineverdrag met Engeland en het non-agressiepact met Polen op. *En* in die tussentijd kwam Molotow op buitenlandse zaken. Wat Chamberlain 2 dagen later in het Lagerhuis sneerend deed opmerken — de Tory Sir Robert Boothby had aangedrongen op persoonlijk contact van de Britse premier met

---

*) vgl. D. N. Pritt K. C. M.P. — **Light on Moscow** — Penguin Special, 1939 — p. 63.

Stalin —: 'Misschien zou de geachte afgevaardigde mij kunnen zeggen met *wien* ik persoonlijk contact zou moeten opnemen, want de personages wisselen nogal snel....' *)

Een miserabel antwoord voor een man, die nog geen jaar tevoren enkele malen met zijn minister van buitenlandse zaken, Halifax, naar Godesberg en München vloog — zijn eerste vliegreis! — om er met Hitler en Mussolini persoonlijk te pacteren; tegen Tsjechoslowakije en de vrede. Een man tevens, die op het moment dat hij die woorden sprak, o.m. via een van zijn miserabelste medewerkers, ambassadeur Henderson, in het geheim op een nieuw accoord met Hitler aanstuurde ten koste van Europa en de vrede.

Maar een typerend antwoord tevens: het ook thans veelal gebruikelijke ridiculiseren van hoogst ernstige gebeurtenissen, omdat die aan de Moskwa nu eenmaal anders plegen te worden aangepakt dan aan de Theems of de Hofvijver.

Wij zetten onze kroniek van 1939 nog even voort, juist ná Molotows verschijnen op het Komsomolsk-plein. Want het lijkt ons van actueel belang, te zien wat na die persoonswisseling 25 jaar geleden gebeurde.

Als gezegd: Londen vond in de wisseling geen reden, het Sowjet-voorstel van 17 april alsnog te overwegen, laat staan te aanvaarden. Maar vijf dagen na het afwijzende en afleidende Britse antwoord, op 14 mei, herhaalde de nieuwe volkscommissaris het oude voorstel van zijn voorganger. Dat trekt uiteraard in Londen sterk de aandacht, en op 19 mei wordt Chamberlain opnieuw in het Lagerhuis onder schot genomen, o.m. door de oude Lloyd George. Chamberlain had namelijk geheimzinnig opgemerkt, dat men de 'muur' tussen Londen en Moskou maar niet leek te kunnen penetreren, mede 'omdat we niet alleen met de Russische regering te maken hebben. Er zijn andere regeringen met wie we rekening hebben te houden.'

Lloyd George: 'Het is een levenskwestie, te weten wie ons dan in de weg staat.'

Chamberlain: 'Het kan misschien een levenskwestie zijn voor de heer Lloyd George.'

Ll. G.: 'Dat is onzin. Het is een levenskwestie voor het land.' **)

*) Pritt, p. 67. **) Pritt, p. 69/70.

Maar het geheim werd niet onhuld. Pas op 27 mei kregen de ambassadeurs van Engeland en Frankrijk te Moskou opdracht, op allerlei ontkrachtende voorwaarden, contact op te nemen over het Sowjet-voorstel.

Vier dagen later sprak Molotow in de Opperste Sowjet, Londen en Parijs in gebreke stellend en daaraan toevoegend: 'Terwijl wij onderhandelingen met Groot-Brittannië en Frankrijk voeren, achten we het in geen enkel opzicht nodig, af te zien van zakelijke betrekkingen met landen als Duitsland en Italië.' En hij noemt dan een aantal voordelige transacties met Berlijn sinds het einde van 1938. Hij spreekt van onderhandelingen over een handelsaccoord met Duitsland, die begin 1939 waren afgebroken omdat men het niet eens had kunnen worden: 'Te oordelen naar bepaalde tekenen, is hervatting der onderhandelingen niet uitgesloten. Ik mag hieraan toevoegen, dat onlangs een handelsaccoord voor 1939 met Italië is gesloten, dat voor beide landen voordelig is.' *)

De hint was duidelijk; concreter nog dan de overigens even duidelijke waarschuwing die Stalin al op 10 maart 1939 in zijn rede op het Achttiende CPSU-congres had laten horen, dat de USSR niet van plan was, de kastanjes voor anderen uit het vuur te halen.**) Molotow had nu duidelijk het alternatief voor een mislukkend Russisch-Frans-Engels overleg gesteld.

Dat overleg mislukte inderdaad; in feite op 17 augustus, toen de militaire besprekingen in Moskou vastliepen, omdat de twee gast-delegaties geen verdere volmachten kregen tot een waterdicht accoord tegenover de aanstaande agressie op Polen. Op 19 augustus volgde het Duits-Russische handelsaccoord; op 23 augustus het non-agressiepact.

Het alternatief had gestalte gekregen: het parallelogram was niet toegeklapt op de alleen staande USSR; Moskou had precies op het juiste moment de enig mogelijke conclusie getrokken uit de gebeurtenissen van najaar 1938 tot zomer 1939, die op hun beurt gevolgd waren op de reeds eerder kort samengevatte gebeurtenissen sinds 1931.

---

*) Aangehaald in Pritt p. 75.
) J. W. Stalin — **Problems of Leninism, p. 606.

Nu 1964: Tot vrijwel ieders volstrekte verrassing wordt op 15 oktober bekend, dat de dag tevoren Nikita Chroestsjow is vervangen door Breznjew en Kosygin. Onmiddellijk komen er de speculaties; een enkel commentaar herinnert aan 1939.

Terecht. Want zoals Litwinows persoon en naam vijftien jaar lang verbonden was geweest aan een actieve Sowjetpolitiek ten gunste van ontwapening (de laatste periode via de Volkenbond) en collectieve veiligheid tegen fascistische agressie in Europa en Azië, zo is Chroestsjow tien jaar lang de personificatie geweest van actief ontwapeningsstreven via de UNO en collectieve veiligheid tegen Duits revanchisme in Europa.

Chroestsjow heeft daarvoor hoge prijzen willen betalen; de hoogste was die van het scherpe conflict met de Chinese partij en regering en met die van alle socialistische Aziatische landen, met de communistische partijen in vele jonge niet-gebonden staten van Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Die zagen begrijpelijkerwijs in de 'geest van Camp David' en in de ondersteuning van de 'Kennedy-lijn' een verloochening van de solidariteit der eerste socialistische staat met de nationale bevrijdingsbeweging tegen Amerika/Engeland en met de socialistische constructie in de door Amerika bedreigde Aziatische staten en Cuba.

Dat men zich in Moskou die prijs zeer wel bewust was, is opvallend tot uiting gekomen in het artikel dat Chroestsjows schoonzoon, tevens (ex-)hoofdredakteur van 'Izwestia', Adzjoebei, eind september in het Moskouse weekblad 'Za Roebezjom' (Buitenland) schreef naar aanleiding van een boek dat onlangs in de USA is verschenen, *Great Ideas Today*. Adzjoebei gaat daar in op 'de naieve verhandelingen van bepaalde publieke figuren (in Amerika - schr.) die zeggen dat het kapitalisme is veranderd.... en dat het daarom, gezien het feit, dat nieuwe factoren en situaties ook in de socialistische wereld zijn opgetreden, mogelijk is dat beide op een weg die nog niet is te zien, pijnloos zullen samensmelten. Laat mij nu reeds zeggen: geeft die hoop op, mijne heren! Laat niemand enige twijfel hebben over de standvastigheid en politieke vastberadenheid van ons standpunt. Wij zijn zo standvastig en vastberaden in onze politiek, dat we zelfs niet zwichten wanneer we worden aangevallen door degenen die onze geestverwanten schijnen te zijn – ik be-

doel hier de leiding van de Chinese communistische partij.... Hoe ingewikkeld het karakter van de strijd om de vrede ook is, wat de Chinese leiders ook trachten te doen, wij zullen geen afstand doen van de these der vreedzame coexistentie van staten met verschillend maatschappelijk en staatkundig stelsel, omdat we de dingen realistisch zien en omdat onze partij in dit opzicht wordt geleid door Lenins opdracht.' *)

Men ziet hier duidelijk, hoezeer zich zowel de ideologische als practische problematiek der Russische buitenlandse politiek was gaan afspelen in het teken van bovenbedoelde prijs. Chroestsjow heeft die prijs met typisch Russisch 'doordouwen' geaccepteerd, tot groeiend onbehagen van velen zijner geestverwanten in de gehele wereld; en natuurlijk ook tot groeiende bezorgdheid van zijn medestanders en medewerkers in Moskou, toen deze zagen dat voor die hoge prijs tenslotte uiterst weinig werd gekocht.

Het kernstopverdrag van 1963 was een zeker succes voor Chroestsjows streven. Maar het belangrijkste doel, dat de Sowjet-regering zich ermee had gesteld – en tevens de reden waarom zij Peking zo scherp bestreed nu het een eigen atoombom voorbereidde; een bom die barstte de dag na Chroestsjows vervanging.... –, leek vooral na de moord op Kennedy steeds verder weg te komen liggen: het voorkomen van een spreiding der kernwapens, d.w.z. het voorkomen van Duitse atoomwapens.

Concreter nog: het voorkomen van de MLF, de NAVO-kernmacht waartegen bepaalde invloedrijke kringen rondom Kennedy eveneens zeer ernstige bezwaren hadden of voorgaven. Een jaar Johnson-bewind, mee bepaald door de Goldwater-candidatuur en na Johnsons overwinning gedoemd met vier jaar te worden geprolongeerd, kon moeilijk het vertrouwen in de haalbaarheid van die doelstelling vergroten. Integendeel: krachtiger dan ooit is de druk vanuit Bonn en daarmee verbonden hoofdsteden en 'Atlantische' belangengroepen, om nu zo snel mogelijk de MLF tot stand te brengen.

En voornamelijk, zo niet alleen dááruit, zo menen wij,

*) vgl. **Soviet News**, nr. 5042, p. 11.

valt zowel de vervanging van Chroestsjow te verklaren als de toekomstige Sowjet-politiek te begrijpen. De Chroestsjow-Kennedy-lijn mislukt; is hoogstwaarschijnlijk mèt de vermoorde president begraven, al kon zijn opvolger Johnson dat niet vóór de verkiezingen volstrekt demonstratief laten blijken. De MLF nadert haar beginfase en het gedraai dat zowel Labour als P.v.d.A. vertoont, laat zien *hoe* sterk ook de druk vanuit Washington ten gunste van deze MLF is geworden. Pugwash-PvdA-ers als de hoogleraren Tolhoek en Röling staan eenzaam in hun consequente en gezaghebbende afwijzing, ook t.o.v. vroegere schijnbare anti-MLF-politici als de heren Ruygers en Vondeling.

Wel wordt een hevig gevecht binnen NAVO en nationale parlementen en partijen van dat bondgenootschap geleverd; maar, uitgezonderd enkele staten die volstrekt neen zeggen, gaat dat gevecht thans voornamelijk om het *hoe* der MLF-atoombewapening van Bonn, niet om het al dan niet. Dat weet men uiteraard in Moskou; waarschijnlijk nog beter dan wij hier.

En dus.... moest Chroestsjow van het toneel verdwijnen. Men late zich niet desoriënteren door de gebruikelijke critiek die nu over het steeds dunner van haar geworden hoofd van Chroestsjow zal worden uitgestort; natúúrlijk heeft hij in de landbouw gefaald, in de verdere economische organisatie; in zovéél wat probleem is en moeizaam moet worden opgelost. In de tien jaar van zijn bewind is natuurlijk óók veel meer wél tot stand gebracht, is de USSR onvergelijkelijk veel welvarender en sterker geworden op alle gebied. De tien jaar voortgezette vreedzame co-existentie hebben veel mogelijk gemaakt; maar juist dáárom wordt de noodzaak van een her-oriëntatie in de wereldsituatie van thans, voor Moskou een nóg onontkoombaarder noodzaak. En juist dáárom moest Chroestsjow aftreden.

Wij staan voor een crisis in de internationale betrekkingen, die nu misschien nog minder noodlottig lijkt dan die van 1939, maar die zich snel in die richting zou kunnen ontwikkelen, zo niet rigoureus wordt opgetreden. In een vorig artikel *) hebben wij een zinsnede aangehaald uit de nota

*) **De Nieuwe stem, jrg. 1964 nr. 10.**

die de Sowjet regering op 11 juni 1964 aan een aantal westelijke regeringen over de MLF richtte. Bij een eventueel doorzetten van het MFL-plan, zo werd gezegd, zal de Russische regering 'geëigende maatregelen treffen om aan de nieuwe situatie het hoofd te bieden en doeltreffend haar veiligheid te beschermen.' En voorts: 'De Sowjet-regering spreekt de hoop uit, dat de USA (c.q. Engeland, Italië, *Nederland*, Turkije en Griekenland, aan wie gelijke nota's werden gericht, omdat zij bereid zijn gebleken, mee te werken aan de MLF - schr.) zal afzien van daden die onverenigbaar zijn met de taken tot het behoud en het versterken van de internationale vrede.' *)

Uiteraard zullen die 'geëigende maatregelen' versterking van het eigen nationale en inter-socialistische militaire en politieke potentieel inhouden. Dát is de eigen kracht, waarover wij hierboven spraken. Vandaar ook de ongetwijfeld thans mogelijk geworden en o.i. ook te verwachten verbetering van de betrekkingen met China en andere jegens Moskou (*Chroestsjow*....) critische broeder-staten en zusterpartijen.

Maar die versterking van de eigen kracht zal als één van de twee vliegen in de befaamde ene klap gepaard kúnnen gaan en o.i. ook inderdaad gepaard gaan met een aantal nieuwe acties op basis van de zwakte der imperialistische tegenstanders: hun onderlinge tegenstellingen en verdeeldheid.

Net als in 1939; net als altijd sinds 1917.

Dús 'een nieuw pact met Duitsland' en een nieuwe Duitse oorlog met het westen? – Zó'n uitleg zonder meer van het politiek parallelogram anno 1964 lijkt onzinnig. De geschiedenis voltrekt zich wel 'langs lijnen van geleidelijkheid', maar is geen gedetermineerd en zichzelf repeterend fatum. Ook na de vervanging van Litwinow door Molotow zou een pact met Londen en Parijs, wat Moskou betrof wenselijk en mogelijk zijn geweest. Maar Londen en Parijs wilden niet, en Molotow was het geschikte paard op stal om zo nodig naar Berlijn op te draven. Litwinow van de 'oude lijn' én van het oude volk (dus tóch anti-semitisme? – Wel

*) **Soviet News** nr. 5012, p. 24.

neen: pragmatisch opportunisme!) was dat niet. Maar ook in mei 1939, in juni, juli en zelfs nog begin augustus, lagen voor Moskou de twee alternatieve mogelijkheden open. Daarna niet meer: toen kwam de noodzakelijk geworden keuze: het pact met Berlijn.

Thans dreigt de lijn naar Washington te zijn vastgelopen, omdat Johnson de MLF wil doorzetten. En dus wijzen al enige tijd bepaalde gebeurtenissen en commentaren in de Sowjet-pers op de mogelijkheid van wijzigingen in de 'lijn'. Het bezoek en de interviews in Bonn van Adzjoebei – inmiddels blijkbaar ook vervangen – kon men als zodanig zien. Zo ook de aankondiging van Chroestsjows bezoek aan Erhard. Het is nog te vroeg om te zeggen, of zijn opvolgers geschikter mensen zijn geoordeeld om deze ouvertures uit te breiden, dan wel dat zij geheel andere Europese lijnen als primair wenselijk zien.

Voorlopig zal Moskou zich nog in de allereerste plaats oriënteren op de 'prenatale' anti-MLF-krachten; vandaar de al volop aanwezige tekenen van nauwere contacten met Parijs. Zoals China zich al eerder met succes op Parijs heeft georiënteerd om beider positie tegenover Washington te versterken.

Maar De Gaulle is in geen enkel opzicht stabiel: niet als leider van de Franse staatkunde, niet in zijn eigen politiek, die voor het moment in hoge mate uit een soort chantage bestaat onder het motto: wil de NAVO haar MLF voor Bonn krijgen, dan zullen wij onze EEG van Bonn moeten kunnen incasseren.

En Bonn zit niet stil; *niemand* die met Bonn wil pacteren zit stil; ook minister Luns niet, die zich nog afgelopen voorjaar voordeed als gelijkgezinde met Chroestsjow in zijn afkeer tegen spreiding van atoomwapens. Met dit 'kleine' verschil dan, dat Luns daarom vóór en Chroestsjow daarom tégen de MLF was.

Dit verschil wordt thans in Moskou met nieuwe mensen aan de top gehonoreerd.

Enkele dagen na Chroestsjows vervanging verscheen in 'Izwestia' een artikel van één der belangrijkste figuren bij de Chroestsjow-activiteiten tot het bereiken van een accoord met Washington: Nikolai Polyanow. 'Er zijn aanwijzingen',

zei hij, 'dat Washingtons nucleaire flirt met Bonn, die nu al langer dan een jaar voortduurt, een tragische wending gaat nemen. In het geheim wordt een complot op touw gezet, dat de Bundeswehr toegang zal verschaffen tot de combatieve afdelingen der Polaris-duikboten.' En hij waarschuwde:

'Wanneer het Westen werkelijk de bedoeling heeft, tot een accoord te komen over het niet-spreiden van kernwapens, dient het zijn gok met de NAVO-vloot en andere soortgelijke ondernemingen als slechte zaken op te geven. De arke NAVO's heeft nog steeds niet zee gekozen. Er is nog tijd het te overdenken en dit gevaarlijke project te begraven. Zo niet, dan zullen de Sowjet-Unie en de andere landen van het Warschau-Pact onvermijdelijk met de noodzaak worden geconfronteerd, verdere geëigende maatregelen te treffen ter versterking van hun veiligheid. Laat dit Washington stof tot nadenken geven en zulks ook andere westelijke hoofdsteden.' *)

Wederom dus de 'geëigende maatregelen'. En dat betekent in het licht van Stalins oude, maar nog altijd geldende adagium over de oriëntatie der buitenlandse politiek van de USSR, dat *alles, letterlijk alles* mogelijk gaat worden, wanneer de MLF in welke vorm dan ook mocht worden doorgezet. En in *die* zin denke men aan 1939.

Niet om daardoor fatalistisch de strijd tegen het nieuwe Duitse gevaar en een derde wereldoorlog te staken, maar juist om die strijd tegen MLF en bijbehorende consequenties, met verdubbelde kracht te voeren. Sámen met de anti-MLF-krachten in de socialistische landen, die thans een even zeker bolwerk vormen tegen het Duitse revanchisme als de USSR in haar eentje vóór en in 1939 was en na 1941 is gebleken.

De verantwoordelijkheid voor de oriëntatie van de Sowjet- en verdere socialistische buitenlandse politiek ligt in laatste instantie in het Westen. Die oriëntatie wordt namelijk ook nu weer bepaald door de kracht waarmee in de imperialistische landen het neen tegen de MLF wordt omgezet in daden. Faalt die kracht andermaal, dan zal men aan oostelijke kant uiteraard niet wachten met te doen wat te eigen bate nodig is. Als in 1939. De vraag is, of we het dát keer nog zullen kunnen navertellen!

20 nov. 1964.

*) Soviet News, nr. 5052, p. 52.

W. F. Wertheim

POLITIEKE MEET- EN REKENKUNDE

In *Politieke Parallellogrammen* doet Klinkenberg een intelligente poging om de buitenlandse politiek van de Sowjet-Unie gedurende de afgelopen veertig jaren tot een eenvoudige meetkundige constructie te herleiden. Het is bepaald mijn bedoeling niet, constructie en bewijsvoering op zichzelf te bestrijden, al blijf ik van mening dat de maatschappelijke werkelijkheid gewoonlijk veel gecompliceerder en vloeiender is dan in een eenvoudige constructie valt uit te drukken.

Zelfs ben ik bereid te erkennen, dat Klinkenberg in zijn analyse van de laatste ontwikkelingen in het Kremlin de vinger legt op een aantal bijzonder belangrijke facetten. Het lijkt ook mij, dat het doordrijven door de Amerikanen van de MLF of iets dat daar sprekend op lijkt de Russische politiek in sterke mate beïnvloedt; en ik ben het helemaal met hem eens, wanneer hij schrijft dat de dreiging van de Sowjet-regering om 'geëigende maatregelen' te treffen tegenover de MLF-plannen zeer ernstig moet worden genomen.

En toch bevredigt Klinkenberg's constructie van de laatste veranderingen in het Kremlin mij niet. Ik geloof, dat de zaak veel gecompliceerder ligt, en dat zijn visie te eenzijdig de nadruk legt op één kant van het parallelogram — de naar het Westen gerichte kant. In de constructie van Klinkenberg ligt het zwaartepunt van het parallelogram in Berlijn. Volgens mij is de juiste meetkundige figuur geen parallelogram maar een ellips, met twee brandpunten: één in Berlijn, één ergens diep in Azië.

Wanneer hij namelijk zegt, dat de vervanging van Chroesjtsjof voornamelijk, zo niet alléén, uit de MLF te verklaren is, dan geeft hij daarmee blijk typisch Europacentrisch te denken. De communistische partijen van Oost- en West-Europa hebben in de afgelopen jaren daar reden toe gegeven, door hun sterke Europa-centrische gerichtheid. Zij

hebben inderdaad de Duitse kwestie maar al te zeer als het allesoverheersende probleem uit een oogpunt van wereldpolitiek en wereldvrede gezien. Maar ik meen dat dit nu juist aan het veranderen is en dat er sterke aanwijzingen bestaan dat het gedwongen aftreden van Chroesjtsjof getuigt van een in het Kremlin doorgedrongen besef dat Azië een nieuwe factor in het krachtenspel is geworden en bezig is alle problemen van Europa, uit een oogpunt van wereldpolitiek, in betekenis te overvleugelen.

Op één punt ben ik het dus met de schrijver wel eens: de binnenlandse aangelegenheden vormden bij het gedwongen aftreden van de vorige premier niet de cardo questionis.

Voor Klinkenberg is er wel enig verband tussen het de woestijn insturen van Chroesjtsjof en de kernontploffing in die andere woestijn in Noord-China een dag erna. Maar in zijn constructie heeft de Sowjet-Unie hiermee alleen de weg willen openhouden om, àls Amerika bij zijn MLF-plan blijft, de hand eventueel aan Peking te reiken en daarmee zijn steun in een andere hoek van het parallelogram te zoeken. Het onmiddellijk op het aftreden gevolgde bezoek van Chou En-lai aan Moskou weerspreekt deze veronderstelling.

Nu kan Klinkenberg hierop antwoorden, dat de vóórtdurende spanningen tussen de Sowjet-Unie en China voor *zijn* interpretatie pleiten, dat namelijk de Sowjet-Unie nog steeds hoopt op een akkoord met het Westen over de Duitse kwestie en bereid is daaraan de vriendschap met China op te offeren. Maar dit is slechts ten dele juist. Want het is heel goed mogelijk, en er zijn sterke aanwijzingen dat dit ook het geval is, dat het de Chinezen zijn die het aftreden van Chroesjtsjof, als het daarbij alleen blijft, niet voldoende vinden om de breuk te herstellen.

Want misschien hééft Klinkenberg in zijn analyses van de buitenlandse politiek der Sowjet-Unie gelijk; misschien *is* het juist, dat zij nooit naar iets anders gestreefd heeft dan naar de 'grootst mogelijke beweeglijkheid binnen deze meetkundige structuur'; misschien geeft het blijk van een realistisch inzicht er van uit te gaan, dat 'de buitenlandse politiek van de USSR nog altijd, onveranderd, uitsluitend op zichzelf gericht' is. Maar als dat waar is, dan is hiermee deze buitenlandse politiek tevens, vanuit principieel socia-

listisch standpunt, veroordeeld. Klinkenberg geeft aan deze keiharde Realpolitiek een positief accent, door te schrijven dat pas 'een socialistische staat...., bevrijd van vreemde economische privé-belangen en van eigen economische privé-belangen die vreemd willen gaan, in principe zulk een nationale buitenlandse staatkunde (kan) voeren'.

Maar men kan net zo goed vragen: waar blijft dan de ideologische kant van zúlk een 'socialistische' politiek? Is er nog wel plaats voor solidariteit met geestverwanten, hetzij deze in een socialistische broederstaat aan de macht zijn, hetzij zich in een harde revolutionnaire strijd tegen machtige ideologische tegenstanders verzetten? Klinkenberg geeft hier zelf het antwoord: hij ziet de lijn van Chroesjtsjof als een verloochening van de solidariteit met de nationale bevrijdingsbewegingen, met Chroesjtsjofs geestverwanten in Azië. En Klinkenberg's analyse houdt *niet* een wending in op dit principiële punt: in zijn meetkundige constructie is Mao in de Sowjet-politiek niet méér dan een hoek in een parallelogram, gelijkwaardig met Johnson of Erhard.

Maar dàt China het tot hoek — en daarmee misschien tot nieuwe hoeksteen in de Kremlin-politiek — heeft gebracht, heeft het te danken niet alleen aan de kernontploffing in de Gobi-woestijn als zodanig, maar aan alles wat deze aan politieke en economische kracht van het nieuwe Azië voor geheel de wereld blootlegde. Chroesjtsjof's houding tegenover China kwam voort uit een grove geringschatting. Hij ging er van uit, dat zonder de steun der Sowjet-specialisten China economisch in elkaar moest storten. In iedere Chinese volkscommune die ik van de zomer bezocht, citeerde men spottend, maar ook met bitterheid, Chroesjtsjof's uitspraak dat de Chinezen een communisme aanhingen waarin men van dunne soep moest leven en één broek met zijn vijven moest delen. Voorwaar ook een wonderlijk soort critiek uit de mond van een communist tegenover communisten die een verbeten strijd voeren om een beter bestaan.

Enige jaren geleden moesten heel wat Chinezen, in een land bezocht door droogten en overstromingen en door de Russen in de steek gelaten, zich met een dunne soep tevredenstellen. Maar ik heb mij met mijn eigen ogen kunnen overtuigen, dat in 1964 in China niemand hongert, en dat het volk er redelijk gekleed is. China heeft dit resultaat

grotendeels uit eigen kracht bereikt, en daarbij op het gebied van irrigatie en electrificatie een indrukwekkende prestatie geleverd. En dáárom is China voor de Sowjet-Unie weer een potentiële partner van betekenis geworden.

Maar als Klinkenberg gelijk heeft, dat China nu als gelijkwaardige partner in het krachtenspel is opgenomen, is tevens begrijpelijk waarom deze aanvaarding voor de Chinezen niet genoeg is. Voor hen is de Sowjet-Unie niet een partner als elke andere, in een chassez-croisez langs parallelogrammen te gelegener tijd met een elegante danspas weer door een andere partner te vervangen. Ook de Chinezen kennen en beheersen het taktische gezelschapsspel van de buitenlandse diplomatie: hun verdragen met Pakistan en Frankrijk, hun handelsrelaties met Canada en Australië bewijzen het. Maar met de Sowjet-Unie wensen zij niet tot overeenstemming te komen enkel op basis van vriendschappelijke buitenlandse betrekkingen: in de Sowjet-Unie hopen zij terug te vinden een ideologische bondgenoot. En zij kunnen van de Sowjet-Unie dit meerdere eisen, omdat zij nog iets achter zich hebben: niet alleen ruim 700 miljoen Chinezen, maar ook nog honderden miljoenen andere Aziaten die de solidariteit van de machtigste socialistische staat hopen terug te winnen.

China is méér dan een hoek in een parallelogram: het heeft een beslissende kracht achter zich — de Aziatische mensenzeeën. Wereldpolitiek is niet alleen een kwestie van meetkunde, maar ook van rekenkunde. Ook die rekenkunde kan men verkeerd bedrijven, bij voorbeeld door van de Chinese communisten te spreken in termen van: 'zij vormen slechts een minderheid' (zie de Waarheid van 10 december 1964). De Chinese, Noord-Vietnamese, Noord-Koreaanse en Indonesische communisten vormen alleen maar een minderheid binnen de communistische wereld, wanneer men neuzen telt op een congres van communistische partijen; bepaald niet wanneer men neuzen telt in de maatschappelijke werkelijkheid.

En het zijn heus niet alleen de Aziatische communisten, die aan de regering van Chroesjtsjof gebrek aan proletarische solidariteit verweten. Op de conferentie van niet-gebonden landen te Caïro sprak men in de wandelgangen, als tegenhanger van de New Emerging Forces, al van....

Old Established Communists. De conferentie te Caïro zou de val van Chroesjtsjof best wel eens hebben kunnen bespoedigen!

Hij viel omdat het Kremlin hard op weg was zijn houvast in het Oosten te verliezen. Het is zelfs niet ondenkbaar dat het in de Aziatische republieken binnen de Sowjet-Unie, voor ons nog onhoorbaar, óók begon te rommelen.

Het is de rekenkunde van het Aziatische revolutionnaire miljard dat het Kremlin dwingt weer het gezicht naar het Oosten te wenden; of, om het in meetkundige termen uit te drukken, om in een elliptische baan zijn koers uit te zetten op het nieuwe brandpunt in Azië.

Mark Insingel

EEN BERG IN ZEE

Ik voel mij een vogel. Wij benaderen elkaar op een tak. 'Jij vindt dat je hier Napoleon op Sint-Helena bent', polst Marina.

'Ik heb nooit aan veroveren gedacht", zeg ik. 'Ik haat mensen die anderen gebruiken voor hun spelen.'

'Er zijn er die er naar verlangen om veroverd en gebruikt te worden', lacht ze.

Het terras is stilaan leeggelopen. Vanuit de bar klinken nog stemmen op. Enkele ramen aan de voorgevel zijn verlicht. Andere glimmen in de nacht als spiegels. Alleen naar 'Het Zonnescherm' en zijn vrouw kunnen we nog kijken. Zij zitten een tafeltje vóór ons, aan de rand van het terras, van de grove onregelmatige plaveien. Boven hun hoofd, in een reusachtig brandend spinneweb van neonlicht, zoemen de woorden 'Hotel Allertini'. Grote en kleine insekten gonzen langs de helle buizen, klepperen er met hun vleugeltjes tegenaan, snorren neer vóór hun voeten. 'Het Zonnescherm' heeft een gezicht als een plas water. In het winderig licht van het reclamebord is het hoogrood. Angstig houdt hij het kringelen van kevers en vlinders in het oog. Zijn jonge vrouw zit er glimlachend bij. Ze heeft twee kikkers opgemerkt die uit het donker naderbij springen, de vloer van het terras opklauteren. Ze wippen van hier naar daar, hun koude oogjes staren een ogenblik naar ons. Het is niet te raden wat hen drijft in dit halfduister tussen de wankele tafeltjes en de schoenen die als bedrieglijke vallen zijn neergezet. Eén van deze onbeweeglijke, rokende, zacht pratende beelden kan een heimelijke trap geven. Zoals je een pijnloze slag of een onzichtbare kuil kunt verwachten wanneer je rondwaart in ruïnes of op kerkhoven.

De vrouw van 'Het Zonnescherm' tipt naar één van de kikvorsen, hurkt geruisloos, wacht gespannen, grijpt er naar. Wandelt glimlachend terug naar haar tafeltje. Als een vogel sluit ze het schichtige diertje in haar handen.

De plas van 'Het Zonnescherm' vertrekt. Alsof de kikker

er al is ingesprongen. Hij gesticuleert, hij giechelt. Het lijkt meer op giegagen. Kalm, als een begrijpende lerares, houdt zijn vrouw het gladde gezwel op de tafel gedrukt, doet ze hem kijken, geeft uitleg, laat hem zelf babbelen. Schuilt er een verholen sadisme onder haar glimlach, als de schrikwekkende kou onder het vel van het dier?

Vanmorgen zijn ze hier aangekomen met een bus van de diensten van Allertini. De heer Allertini is een meester van dit stenen hart in de Middellandse Zee. Aan zee- en luchthavens vertrekken zijn bussen. Door de onherbergzame landstreken voeren ze je naar één van zijn hotels. Zijn wagens rijden je langs ravijnen, kronkelen met je door bergketens, heet, droog, onbewoond. Hier en daar een bouwsel zonder dak met ramen als schietgaten. Struiken met giftige bessen groeien er op de vloer van wat een keuken of een slaapkamer zou kunnen zijn. Rondom bossen met samenzweringen van krekels. Kastelen van rotsblokken rijzen op boven ondoordringbare wouden. Kaal, als glas geslepen in het zonlicht, met tien, twintig torens, staan ze te glinsteren. Ze zijn hoog boven alle water opgericht. Je wacht er dagen op een vogel. Je kunt er krankzinnig worden, grillig als de rotsen zelf. Je kunt er afspringen. De volgende morgen duizend meter lager door een mensenschuwe houthakker worden gevonden als een verpletterde god. Zelden ontmoet je een tegenligger op je weg. Dit landje is te wild, de bergen zijn te weinig toegankelijk voor tweerichtingsverkeer.

De autobus kwam toe toen ik zat te ontbijten. 'Het Hof', dat is mevrouw Allertini, die aan een hoofdtafel de maaltijden van de gasten presideert, even nadat de meesten aan hun tweede schotel zijn begonnen haar intrede doet in de eetzaal stappend alsof ze een sleep draagt en met haar drie zonen als een lijfwacht van gigolo's achter zich aan, — 'Het Hof' heette haar nieuwe klanten van op de drempel met een glimlach en een handdruk welkom. 'Het Zonnescherm' — slobberige linnen broek en vakantie-ringbaardje — had haast om zijn tevredenheid uit te drukken over de reis. Terwijl de chauffeur, geholpen door de jongste zoon van het huis, de bruine Leone, het bestofte reisgoed op het dak stond los te maken, keek zijn vrouw toe met haar vlijmscherpe glimlach.

Na een half uurtje verlieten ze het hotel, sloegen ze het wegje in naar het strand. Hij droeg een zonnescherm over de schouder, in de hand een paar gekafte boeken. Was het ongewone lektuur die hij beveiligde tegenover de buitenwereld? In een katoenen hemdje puilde zijn romp als zand in een zak. Aan het rossige vel, dat het boothalsje en de korte mouwtjes vrij lieten, zag ik dat die man niet zou bruinen. In zulke huid brandt de zon rode vlekken. Zij liep naast hem in een tweedelig zonnepakje. Met haar kortgeknipt haar had ze een nek om prachtig te worden onthoofd.

Het was heet. Het ezeltje van hier vlakbij stond ellendig te balken. Het strompelt rond op een rotsig stuk weiland. Zijn rechterpoten zijn geboeid, zodat hij mank loopt. Zijn zonnescherm is een roestige boom die een groezig net van schaduw werpt. Een hel van insekten en krekels tergt hem tot in de slaap.

Ik had mij gans in het wit gekleed. Omdat de lucht zo blauw was als de zee. Omdat ik, op dit land van rotsen tussen beide in, een vogel zou lijken of een klein wit zeil. Zo, glinsterend, reeds doorgloeid van zon, sloeg ik het grintwegje in dat naar het strand leidt.

Het hotel is opgetrokken aan een baai. Het ziet eruit als een groot wit oefenschip voor aspirant-zeevaarders. Het stukje vlak land waar het middenin staat gelijkt zelf op het ruim van een reusachtig schip. Dat als een wig tussen de bergen zit geklemd. Het strand is slechts een paar honderd meter lang. Het pad dat voor de badgasten is aangelegd loopt langs de rechter rotswanden. Op het rechter strandhoekje vind je ze dan ook steeds te zamen. De vrouwen zonnebaden er gezicht, decolleté, armen. De mannen spelen met hun kinderen. Er wordt gesoesd, geravot, gehuild. Handdoeken, zwemvliezen, ondergoed maken van het stukje zeestrand een rumoerige zandbak.

Gewoonlijk trek ik dan ook vanuit het hotel rechtstreeks naar de linker uithoek. Waar ik alleen ben. Ik moet daarvoor een braakveld oversteken. Op een gloeiende bodem groeien smalle, nietige disteltjes. Wanneer ik er eentje uittrek, springt uit het kiezelzand een nijdig worteltje. Ik houd een dor en stekelig kandelaartje omhoog. Waar een bloempje van vergif in brandt.

Nieuwsgierig naar 'Het Zonnescherm' en zijn vrouw

wandelde ik vanmorgen langs het paadje. Links van me het onland. Aan mijn rechterkant rotsblokken, hoog en schuin opgestapeld. Cactussen met blaren zo groot als zeeschildpadden hingen gelijk oren tegen de bergwand aan. Een colonne mieren kruiste mijn weg. Honderden diertjes wriemelden in ononderbroken rijen door het zand. Voor wiens onsterfelijkheid voerden deze slaafjes stenen aan? Wellicht richtten ze zelfs helemaal geen piramide op. Bedrijvig trokken ze over het wegje. Kropen in een gaatje. Waaruit anderen omhoog klauterden. Die op hun beurt het pad over trokken. Verdwenen in een tegenover liggend gaatje.

Aan de buitenrand van het rumoer had mijn tweetal zich geïnstalleerd. Het kleurig zonnescherm stond schuin opgesteld. Ongemakkelijk zat zijn eigenaar op het ovale lommerplekje gehurkt. Hij scheen verdiept te zijn in een van zijn boeken. Dat hij vóór zich had gelegd, juist waar de schaduw ophield. Zodat de bladen schitterden in de zon. Toen ik achter hem voorbijging, bemerkte ik dat er verzen stonden in het boek. Twee bladzijden lange regels. Omdat ik geen titel bespeurde, de bladzijden regelmatig waren vol gedrukt, vermoedde ik dat ook de vorige en de volgende bladen met zulke poëzie zouden zijn beschreven. Dergelijke dichtwerken roepen mij onwillekeurig het beeld van golvend water voor de geest. Enigszins verrast door deze associatie, hier vlak bij de zee, zag ik hoe de golfjes uitliepen tot op een armslengte van het boek.

Enkele meter verder zijn vrouw. Ze zocht blijkbaar aangespoelde schelpjes en keitjes. Ze stond te genieten in de zee van zon. Een grote zwarte vogel die over wiekte, volgde ze geboeid tot aan de einder.

Nadat ik, met mijn voeten plassend door het water, op mijn gewone plaats gekomen was, ontkleedde ik mij, waadde tot aan mijn schouders in de zee. Het zand is als ongezifte rijst. Je zinkt erin tot aan de enkels. Het klit niet samen. Vaak heb ik, luierend in de zon, minuten lang handgrepen door mijn vingers laten glijden. Duizenden gelijkvormig gesleten korreltjes waarmee je tevergeefs een heuveltje wil maken: één golfje effent alles weer.

Het water was doorschijnend en onzeker. Als een geheim. Ik voelde mij opgenomen in het geheim van het leven zelf.

Omdat ik niet kan zwemmen, stapte ik voorzichtig dieper en dieper. Maar ik werd niet ongerust. Integendeel. Naarmate het water hoger kwam, voelde ik mij vollediger een voorwerp van lauwe strelingen die mijn lichaam weerloos maakten, openden. Zo omarmt het water alle eilanden. Alle bergketens die zich met wallen van rotsblokken afsluiten. Het slechts toelaten op enkele smalle vrouwelijke plekken. Is het anders mogelijk? Alle omgang is een compromis. Elke gemeenschap is een belangengemeenschap. Alle geluk is triomf.

Verdiept in mijn bespiegelingen had ik niet gemerkt dat de vrouw van 'Het Zonnescherm' vanachter een duin was verschenen. Toen ik mij toevallig naar het strand keerde, wandelde ze op enkele meter afstand aan me voorbij. Met het patroon van een bikini op haar mollige huid. Haar pubis boers behaard. Toen ze mij opmerkte, verscherpte haar gezicht tot een glimlach. Ze tippelde op het water toe. Zwom met forse slagen naar het midden van de baai.

Thuis hangt een levensgroot schilderij van mijn overleden vrouw. Het toont geen banale charmes van een vlezige lijn. Geen platte erotiek van zweterig haar. Doorschijnend als een glazen kandelaar, straalt een Engelse ijlheid door in de glans van de huid, van de ogen. Dit portret is een smalle bergtop in de tijd.

Zij ligt begraven op een verwaarloosd kerkhofje in het polderland. Soms, wanneer een dijk doorbreekt, loopt het onder. Het hele jaar is de grond drassig. Er staat een metalen hek rond het graf. Als een loophek. Vlak bij is een gesticht voor weesjongens. Die komen er hun twisten beslechten, hun zwarte schapen martelen. Op een wintermorgen, een paar jaar geleden, heeft men er één van hen bevroren gevonden. Hij hing aan polsen en enkels op het hek vastgebonden. Als op een rad. Onder hem staken kaarsen in de sneeuw. Als in de kerk in een kaarsenbak onder een beeld van Sebastiaan, de heilige Narcissus. Kleine plekjes vel waren verschroeid.

Ik moet op tijd zijn voor Marina, zei ik tot mezelf. Ik waadde terug naar de kant, keek op mijn polshorloge dat ik boven op mijn kleren had gelegd. Persoonlijk had ik met Marina nooit wat te maken gehad. Zij was de vriendelijke zuster van mijn vrouw. Niet dom, niet lelijk, wel sympathiek.

Waarom reisde zij naar dit eiland? Was mijn motor gisteren niet gesprongen op een helling in de bossen van Solenza, dan zou ik nu al op weg zijn naar de hoofdstad. Waaruit ik vanavond met de boot zou afvaren. Haar spoedbrief van deze ochtend zou me niet hebben bereikt. Ze vraagt me dat ik haar in Parata zou opwachten. Het ligt op 8 km. van hier. Het is het eindstation van de spoorlijn.

Ik trok mijn kleren aan. Kruide, bij elke stap zinkend in het zand, dwars door het braakveld naar het hotel. Na enkele meter knakte het riempje van mijn sandaal af. Ik zweette, de zon sloeg als een molen met laaiende wieken, hagedisjes ritselden langs me heen. Als over een vuur sprong ik door het glinsterende veld. Scherfjes en schilfertjes, distels en kevers, tartten mijn brandende voetzolen. Ik zag de waterjuffer terug die gisteravond gevangen raakte in het omhulsel van de neonbuis op mijn kamer. Gonzend en kringelend vocht ze rond het dodelijke licht. Vanmorgen lag ze geschonden op het laken.

Waarom deed ik me dit aan? Waarom neem ik 's middags het paadje langs de rotsen niet? Nee, ik moet met de anderen geen contact zoeken. Ik moet ook voor Marina op mijn hoede zijn. Als je iets moet wantrouwen, dan is het een mens. Niet een hond, een zwaan. Maar een vriend, een bekende. Dat is een mededinger, een deelgenoot.

Ik dacht aan de mooie Leone, die een distel is. Alleen leefbaar in zon. Hij is misschien veertien. Hele dagen hangt hij hier rond. Terwijl zijn oudere broers in naburige stadjes hun kantoor leiden. Vader Allertini verblijft de hele week in de hoofdstad. 'Het Hof' heeft de handen vol met gasten en personeel. Leone heeft Espera aangesteld als zijn speelkameraad. Espera is jonger dan hij. Ze is het dochtertje van één der kelners. Ze woont met haar ouders en het overige personeel in enge paviljoentjes die men als luxueuze paardestallen achter het hotel heeft opgetimmerd. De twee kelnerskruiers en de kok huizen er met hun vrouwen-kamermeiden. De zon dringt als een doffe weeïge ziekte in de benauwde hokken als door een zeil.

Espera moet vaak kaart spelen met Leone. Ze is er zich bestendig van bewust dat het haar niet toekomt te winnen. Toch is ze vriendelijk, hij kan haar ten hoogste nu en dan een verstrooidheid te verwijten. Dan kletst hij zijn kaarten

op het ijzeren tafeltje. Scheldt haar voor een gansje. Hij roept luid, zodat mama het zeker horen moet als ze in de nabijheid rondwaart, dat zij Simulo een handje gaan toesteken. Simulo is de pachter die, in dienst van de Allertini's, een tweetal kilometer dieper in het land een grote stal vee, zelfs paarden, houdt. Langs het stroompje, dat voorbij het hotel loopt, is het niet ver.

Toen ik verhit en met pijnlijke voeten aan het hotel kwam, leek alles verlaten. De klanten zaten nog aan zee. De jongste kelner was met een servet en een champagne-emmertje de ruiten van het restaurant aan 't wassen. Espera stond te dromen bij haar schildpad. Ze liet het dier naar zich toe kruipen. Ze droeg shorts. Op haar hoge dunne benen leek ze een goedmoedige ooievaar boven een poel. De schildpad was tot bij haar voeten gekomen. Stak het kopje omhoog uit het schild, de twee voorpootjes lagen er slap bij: van onder een bot en onkwetsbaar pantser wees een penis haar aan.

Na het noenmaal trok ik op naar Parata. Ik moest wel zonder siësta in het heetst van de namiddag doorgaan, de trein zou aankomen om zes uur. Ik rekende drie uur om zonder overhaasting op tijd te zijn. Krankzinnig was het wel dat ik deze weg te voet aflegde. Terwijl ik een taxi had kunnen nemen.

Een dwaze onrust joeg in mij. Onder het eten was het alsof ik me opeens van de situatie maar eerst recht bewust werd. Het ongeduld barstte in mij open. Ik had niet de namiddag lang kunnen wachten tot de auto mij om half zes naar het stadje zou rijden. Als een besmetting, even onredelijk en niet te bepraten, voelde ik de opgewondenheid in mijn bloed. Waarover zal ik met Marina converseren? Over planten en dieren, want ze is wetenschappelijk georiënteerd. Over ideologische kwesties bijvoorbeeld mogen we niet beginnen. Dan loopt het spaak in misverstand en onbegrip. In het gladde riviertje dat hartstocht heet. Waar we toch niet overheen raken. Herinneringen? Misschien. Voor zover we die gemeen hebben. Herinneringen zijn meestal de uitkomst.

De weg naar Parata volgt het stroompje dat, onzichtbaar onder bomen en struiken, twintig, dertig meter dieper ruist en klatert. In de zonstille middag was het een aanhoudend babbelen dat lustig meeliep met mijn ongeduld. Aan een

bocht van de weg passeerde ik het plaatselijke kerkhof. Het was afgesloten door een roestig hek. Het poortje stond op een kier. Een kiezelpaadje slingerde tussen de graftomben omhoog. Ik wrong mij door het poortje naar binnen, klauterde van het ene graf naar het andere. Er waren echte tempeltjes bij, in rotssteen opgericht, versierd met ijzerbeslag en reliëfs. Binnenin prijkte een klein altaar, langs de zijmuren stonden de kisten in nissen. Bloot en boven elkander. Alom waren kaarsen neergezet. En kransen. De vloertegels glommen. Terwijl buiten rond de muren distels woekerden. Ik had horen zeggen dat men hier zeven jaar rouwt om een afgestorvene. Aan de graven te zien hadden de doden, die bij de gratie leven van de levenden, het op dit eiland beter dan de levenden zelf. Doden en kinderen, herinneringen en verlangens, leken de polen te zijn die de affectie van dit volk naar zich toe trokken.

Ik vervolgde mijn weg. Na een kwartiertje hoorde ik onder mij kinderstemmen, heldere vogelroepen van tussen het lover. Van op de weg kon ik geen gestalten ontwaren. Geintrigeerd door het jonge leven in deze eenzame stilte, keek ik uit naar een plek waarlangs ik enkele meter zou kunnen afdalen. Oplettend liep ik de helling af tot op een uitspringend rotsblok. Het roepen had opgehouden. Turend langs een stuk van het riviertje dat, tussen twee partijen weelderig gewas, van op deze plek bloot lag, merkte ik plots aan de waterkant Leone op. Zijn hemd lag een paar meter verder. Hij boog zich over Espera, die traag zijn haren streelde. Hij begon aan de knopen van haar blouse te prutsen. Espera weerde hem af. Ze probeerde recht op te staan; hij drukte haar telkens neer. Na enkele minuten lag de blouse open. Het was of ze zich nu liet doen omdat het niet anders kon. Leone werd agressiever, ging aldoor sneller te werk. Alsof hij door het ritme van het bruisende bergwater werd opgezweept. Hij trok de blouse helemaal uit, deed Espera opstaan. Hij hief haar onwillige armen boven haar hoofd, ritste haar slipje af. Steeds drukker ging hij rond haar te keer. Als was hij een temmer die zijn afgericht paard optuigt voor de arena. Hij stuwde haar vóór zich uit in het water. Ze moest, met de armen in de lucht, te kijk staan op een platte steen temidden van het snel stromende riviertje. Schaamte en tegenzin op haar gezicht veranderden langzaam

in een uitzinnige terreur. Waarom had zij daarnet zijn haar gestreeld? Waarom had zij zich met hem neergevleid in deze onbetrouwbare bosstreek? Had de stilte, de glibberige nabijheid van het water bij haar geen bevreemding, geen angst gewekt? Leone waadde terug naar de oever. Trok zijn broek uit. Toen, in een flits, sprong Espera van de steen, vluchtte door het water, gleed uit, hervatte zich kroop struikelend tot aan de overkant. Verdween hinkend tussen de struiken.

De hitte begon mij weer te tarten met een dof kloppen in mijn hoofd, met een neteldoek van prikken op mijn vel. Waarom was ik deze arena van zon nog eens ingestormd? Wat dreef me tot zulke onverantwoorde dwaasheden? Draag ik een ontsporende kracht in me mee die rust en zekerheden voortdurend ondermijnt? Tegen de diepblauwe lucht stonden, hoog boven Parata, enkele windloze boompjes. Veelarmige kandelaars. Drie, zes, acht paar naakte takken ontsprongen aan een kaarsrechte stam. Op hun uiteinden wogen ze helle trosjes blaren die ze twee aan twee in een volmaakt evenwicht hielden. Gratiën in een eeuwige jeugd van schoonheid. Groen als de lente in de bliksemende zon. Krijgen zij hun sap uit het azuur? Zijn het slechts schimmen van bloei, hallucinaties van mijn door de zon verblinde geest? De weg steeg voortdurend. Er was geen boom, geen struik die schaduw strooide. Ik duizelde, ik wankelde, ik waadde door de hitte als door een dodelijk water. Opeens schoot een zonnewit paard aan me voorbij. Het galoppeerde briesend met vlammende manen de bergen op. Vóór ik goed besefte wat er gebeurde, zag ik het hoog vóór me in een bocht van de weg aan de rand van de diepte. Als een waterval van licht stortte het omlaag.

'De liefde is van steen. Je stort erop te pletter', waarschuw ik mezelf. Terwijl ik de onwennige stilte tussen Marina en mij met vormelijke glimlachjes, met gemeenplaatsen tracht te verdoezelen. 'Het Zonnescherm' en zijn vrouw zijn reeds opgestapt. Wij blijven alleen over onder de harde reclameverlichting. Steeds talrijker springen de kikvorsen rond op het lange terras. Eindelijk staat Marina recht. Ik stel voor nog iets in de bar te gebruiken. Ze wimpelt het af.

Klaar wakker lig ik te bed. Met een hoofd hard van sterren. Een man had, in een winter van eenzaamheid, een sneeuwen vrouwenbeeld geboetseerd. In de lente, toen hij wou uitgaan, bloeien zoals heel de natuur, bleef het beeld hem zó fascineren dat hij er zich niet kon van losmaken. In sneeuw door hem opgericht, smolt het niet. De sneeuw was veranderd in zout. Dwingender dan ooit hield het de man in zijn greep.

Zo fantaserende, hoor ik opeens zacht kloppen op mijn deur. 'Reinoud', hoor ik fluisteren in de gang. 'Reinoud, ik ben het, Marina.' Met ingehouden adem blijf ik liggen. Ik pers mijn ogen dicht. Om mezelf te dwingen niet te horen.

In een volslagen donker ben ik op weg. Vóór mij staat Parata, een kerstboom van lichtjes tegen de bergwand opgericht. Op de kam der bergen steken de enkele bomen met hun merkwaardig evenwichtige groei af tegen de lucht. Zijn het werkelijk kandelaars en weegschalen? Of pieken en drietanden opgeheven tegen de hemel?

De weg loopt zigzag. Ik stap reeds uren door. Het lijkt of ik slechts enkele honderden meter dichter mijn doel ben genaderd. Ik denk aan de trappen nabij het pauselijk paleis te Avignon. Die twee aan twee van elkaar weg en naar elkaar toe lopen. Waarlangs je tientallen meter moet klimmen om de hoogte te bereiken van een gewone boom.

Plots zie ik vóór mij op de weg een man liggen. Hij springt gezwind recht, groet mij als een acteur. Hij is bevreemdend schoon. Zijn lichaam is volmaakt. Verrukkelijk slank en soepel als een hert. Hij is onbehaard, zijn roze huid is als van binnen uit doorschenen. Hij wenkt mij. Langs een steil paadje volg ik hem. Vervoerd als een minnaar. Hij versnelt de pas zodat ik hem amper kan bijhouden. Sneller en sneller vluchten wij in de hoogte. Ik voel geen vermoeidheid, ik ben zo glanzend als hij, ik wil hem alleen maar inhalen en aanraken. Achter een bocht gaat hij spelenderwijs langzamer lopen. Ik sla mijn arm rond zijn lenden, zoen hem wild op de mond. Ik proef een smaak van bloed op mijn tong, trek verschrikt terug. Rond zijn lippen brandt een roos van schrammen. Rond zijn middel liggen strepen als van zweepslagen. Zijn ogen zijn waanzinnig schoon. Hij schiet nog vlugger vooruit. Ik grijp naar zijn rug, naar zijn benen. Elke aanraking laat een bloedend litteken na, maar dat hitst mij nog op. Tot

ons minnespel een razende achtervolging wordt.

Opeens doemt een huisje voor ons op. De deur staat open of er is geen deur. Het enige raam gaapt als een duister gat. De jonge man heeft nu enkele meter voorsprong op mij. Als een weerlicht verdwijnt hij in het donker.

Krachteloos en hijgend kom ik aan. De woning is leeg. Er is geen dak. Langs de muren schieten stekelige planten op. De grond is modderig. In het midden glimt een ronde plas. Alles staat beangstigend stil in het maanlicht. Ik zwijmel op de kleine poel toe, buig me als over een spiegel. In het water ligt mijn vriend. Naarmate ik me dieper neig, stijgt hij er langzaam uit op. Met een plons stuik ik erin.

Ik ontwaak in de broeiend hete kamer. Badend in mijn zweet. Buiten op het grint lopen haastige stappen. De ezel, in het stukje weiland vlakbij, scheurt de nacht aan flarden met een aanhoudend opgeschrikt gebalk. In de gang hoor ik gestommel. Een streep licht schijnt binnen van onder de deur. Vanuit de bar klinkt een geroezemoes van stemmen.

In een wip spring ik van mijn bed, sla mijn sjamberloek om. Ook andere gasten haasten zich uit hun kamers. In de bar verneem ik wat er aan de hand is. Leone werd aangetroffen in een van de graftempeltjes op de begraafplaats. Hij brandde als een toorts. De ruitjes splinterden. De ijzeren deur was op slot. Tussen de barstende porseleinen kransen en de walmende kunstbloemen zag men hem gillend rennen in het schel verlichte kamertje.

Espera heeft men gevonden langs de weg. Zij werd in shocktoestand naar het gemeentehuis overgebracht. Men heeft haar nog niet kunnen ondervragen.

In groepjes staan de badgasten het nachtelijk voorval te bepraten. Enkelen gesticuleren opgewonden, zijn reeds aan het gissen, argumenteren, veroordelen. Marina is er niet. Terwijl ik de trap oploop naar haar kamer op de tweede verdieping, valt me op een overloop een portret van Napoleon op. De kleine, naar zwaarlijvigheid neigende man staat er ten voeten uit getekend op een verlaten weiland in een aureool van bergen en onweerswolken. In de rechterbenedenhoek ligt een geknakte boomstam: twee serpenten in een krachtmeting.

De sleutel steekt van buiten op Marina's deur. Het bed ligt onbeslapen. Het reisgoed is verdwenen. Ik hol de trappen

af, ik vraag naar 'Het Hof', ik zoek een kelner, een kamermeid. Het hotel is een onbeheerd en rumoerig station in de nacht.

Werner Cranshoff

1

laten we liever een kind samenstellen
van herinneringen.
het oog betast door vrede,
de nacht roerloos als een oude duif,
daarmee liever niet.

zullen we niet droevig worden zegt zij
en raast kilometers af naar
zeer verleden tijd.

verder dan haar lichaam komt ze niet.
we horen hoe de morgen als een
vervelende buur op onze schouders tikt.

2

wij wachten op uw weergave;
hoe je de sterilizatie van de wind
ervaart, waarom dit weefsel klikkend
een mannequin maakt van de stilte.

en vooral het meisje, verdwaald in de
steenval van de eenzaamheid: wij willen
wel eens weten hoever het zilver van de avond
aanzet op je middeleeuwse lippen.

(Uit: quasimodo)

SCHRIJVENDE OF LEZENDE VARKENTJES?

Vraagt men aan jonge mensen: wie is de schrijver die je het meest 'doet', dan zal de een zeggen Harry Mulisch of de ander Gerard van het Reve, maar de grootste kans maakt toch *Jan Wolkers*. Hij is in enkele jaren geworden wat men voor nederlandse verhoudingen beroemd kan noemen. Hij begon als beeldhouwer en is leerling van Zadkine geweest. Toen is hij overgegaan op het schrijven, of misschien schreef hij al lang maar kreeg het toen de overhand. Verhalen, novellen, romans. 'Kort amerikaans' haalde een oplaag van over de negentigduizend exemplaren. Daar heeft geen nederlands schrijver ooit van geweten, zulke oplagen leken voor weinige jaren nog ondenkbaar. En zonder de uitgavetechniek der paperbacks (er is geen hollands woord voor tot nog toe) zou het ook niet mogelijk zijn geweest. Evenmin zonder de moderne schrijftechniek die voor géén handeling halt maakt waarvoor de schrijver tientallen jaren terugschrok en zijn beschrijving in zetterspuntjes liet uitlopen of uitdoven. Men zou van decennium tot decennium sinds de vorige eeuw de groeiende vrijmoedigheid kunnen volgen; wat Van Deyssel eenmaal uit een eerste druk schrapte is wat aanstotelijkheid betreft met geen microscoop meer te onderscheiden en alleen nog in een lachspiegel terug te vinden. Staat de moderne schrijver voor *niets*? Of staat hij voor *alles*? Het is maar hoe men het beziet. Alleen als sommige schrijvers het erop lijken toe te leggen handelingen die zeer gebruikelijk zijn maar waarvan de beschrijving langdurig uiterst ongebruikelijk is geweest extra te onderstrepen, wordt de zaak twijfelachtig en maakt de indruk uit afhankelijkheid van een publiek zo te zijn geschreven, d.w.z. om de ene helft (de oudere?) ervan te ergeren of de andere helft ervan (de jongere?) te prikkelen.

In de praktijk lijkt het echter omgekeerd te zijn, en zijn het meestal de ouderen die gemakkelijk worden geprikkeld en van schrik daarover aanstoot nemen, en de jongeren die zich niet zo gemakkelijk laten prikkelen, zodat maar een klein deel van de grote oplagen kan worden verklaard uit

het lezertjessoort dat haastig of koortsig naar bladzij zus of bladzij zoveel zoekt. Maar daarvoor hoeft men geen boek te gebruiken, papier blijft papier waar men het ook mee bedrukt.

In de lijn van deze redenering volgt dat pornografie geen zaak zozeer van de schrijver is maar van de lezer. Het hangt in hoofdzaak af van de graad van rode oren waarmee het al of niet gelezen wordt, of een boek voor de een pornografisch is en voor de ander niet. Daarnaast is er de overheid of geestelijkheid of welk ander gezag, dat controle uitoefent of het geschrevene soms tot te rode oren aanleiding zou kunnen geven (en het antwoord hangt er wel een beetje van af, of de gezaghebbende – wees eens even eerlijk – zelf gauw of minder gauw rood aanloopt).

Er bestaat dan niet zozeer *pornografie* als wel *pornolectuur;* anders gezegd, er zijn niet zozeer schrijvende varkens als wel lezende varkentjes. Over het geheel blijkt de jeugd daar minder toe te behoren en ook minder voor vatbaar te zijn dan men wel meent. Bladzij zus en zoveel interesseren haar niet zozeer, in vele gevallen, waar dus dan de autoritaire voorzorg over hen voorbarig of misplaatst lijkt.

Jan Wolkers heeft zich eens in een weekblad met oprechte geestesijver een verklaard tegenstander van pornografie genoemd, en dat lijkt met zijn werk niet in strijd. Wel kan men zeggen dat vele jongere schrijvers in sterker mate door het onderlijf worden gehanteerd dan door het bovenlijf in de keuze van beschrijvingen, en – problemen, welke laatste dan toch weer in de hoger gelegen zône van het bewustzijn, onder het befaamde schedeldak ontstaan, waar de ènkel-dieren voorzover wij weten geen moeilijkheden plegen te hebben. Alle ethos, alle kwelling met twijfel of schuld is van de geest. En op zijn hoogst zou men dus kunnen spreken van onderlijfsspanningen, die in de bovenromp tot problemen worden, waarmee dan weer het begin van de geest daar is. En tenslotte zou men van een zekere, of onzekere, eenzijdigheid kunnen spreken, inzoverre vriend of vijand, oud of jong, uitdager en uitgedaagde geneigd zijn onder zinnenprikkeling bij uitstek die van de teeldrift te verstaan, alsof de overvloedige schepping ons niet van uur tot uur in alle geschonken en geschapen zintuigen prikkelingen aandeed die ons met verrukking doen rond-

zien, met welbehagen doen snuiven, en de oren doen tintelen, of omgekeerd de ogen pijnlijk doen sluiten, de neus dichtknijpen of de handen tegen de oren houden. De zinnenprikkeling is een onuitputtelijke veelvoud van mogelijkheden.

Jan Wolkers geeft ook in zijn jongste roman, *Een roos van vlees* (Meulenhoff, A'dam, 1963) blijk voor al deze mogelijkheden open te staan, voor koude, voor warmte, voor behagen en onbehagen, voor lust en onlust, en deze door zijn beschrijvingen te kunnen overdragen. Voor een belangrijk deel zijn zijn opnamen wat hij noemt 'dia's der menselijke treurigheid', en daaronder is dan begrepen zowel het stervende kind als het doodgevroren waterhoen op het ijs – en soms schuiven de beelden over elkaar heen, alsof hij wil zeggen, dat alle ellende ook weer in de verrukkelijke schepping één is.

Zijn de zieke, afschuwwekkende voorstellingen aan het slot daarvan visioen, symbool? Zijn romans zijn wel sterk op gewaarwordingen afgestemd, meer dan op de verbeelding van de romanschepper die het mensenlot in alle verwikkelingen als verhaler verstrengelt en ontwart. Voorshands misschien nog wel, maar zijn gewaarwording is zo sterk en veelvuldig en ook zijn medeleven van zulk een innerlijke potentie, dat wij de groei van de romanschrijver gerust als een kwestie van tijd kunnen beschouwen, en hem daarin ook nu al zonder onbevredigdheid, met spanning blijven volgen.

Anthonie Donker.

Lofzangen op de flap

Het treft mij altijd onaangenaam, wanneer ik op de flap van een of ander boek een vloed van lovende recensies ontdek. Uit die onaangename gewaarwording groeit snel wantrouwen tegenover de schrijver en tegenover zijn werk. Waard is het te noteren dat zulke zelfverheerlijking bijna uitsluitend voorkomt wanneer het bedoelde werk in eigen beheer en/of (de goede verstaanders hebben geen verdere aanwijzingen nodig) bij kleine uitgeverijen het licht ziet.

Zo sta ik dan wantrouwig tegenover Joannes Marijnen en tegenover zijn werk, want.... Marijnen wordt niet enkel

geloofd op de flap van zijn bundel *Spiralen*, maar het boekje gaat bovendien nog vergezeld van een bestelkaart, waarop de lof eveneens niet van de poes is, en alsof het nog niet volstond, om het de lezer toch maar heel duidelijk diets te maken, werd daarbij nog een gestencild blaadje gevoegd met nog meer ronkende eloges.

Met wantrouwen begin ik dus te lezen, ik weet het, het zou niet mogen, maar het is mijn fout niet.

Op pagina 7 begint het dan. Joannes M. doet zijn naam eer aan: 'Het dorre hout zal terug bloeiend worden'. Hoe komt het toch dat ik zo aan de bijbel denk? Misschien overvalt de 'Deemstering' mijn gedachten. Maar wacht, straks ervaar ik 'de opflakkering der lijfbegeerten' en de 'fluistering van openbaringen'. Misschien gaan nu in Marijnen's geest de 'hemelen schokken' en 'de luchten splijten' om dit 'geheim van de geheimen', 'in vonkende nacht van verloren tijden'.

Ook de verborgen levens achter de huisgevels en de regen die weemoedig druppelt, moeten er aan geloven.

En altijd denk ik maar aan een of ander, niet alleen de bijbel, ook vaak bijvoorbeeld aan Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, o.m. bij: 'uit het kille huis van de avond / hebben orakelstemmen me geleid / naar de weg aan de rand van de aarde / waar dag en nacht vernevelen'. Nee toch. Ik weet niet hoe oud Marijnen is, maar hij geeft mij de indruk van een reeds gedaagde, die zich nog eens de verzen van zijn schooltijd herinnert, maar zich niet herinnert, dat het verzen van anderen zijn.

Mijn wantrouwen was gewettigd, het was eens temeer, die flapjeskwestie, een zaak van handjesschudden.

Bedankt hoor, mij niet gezien. *Marc Andries*

INHOUD

Gerard J. M. van het Reve: Een jeugd in Twente 1
Margrit de Sablonière: Ook Dorothy Padmore . . 29
Wim Klinkenberg: Politieke Parallelogrammen . 33
W. F. Wertheim: Politieke Meet- en rekenkunde . 48
Marc Insingel: Een berg in zee 53
Werner Cranshoff: Gedicht 64
Ex Libris:
Anthonie Donker 65
Marc Andries 68

Medewerkers aan dit nummer:

Gerard J. M. van het Reve, gepensioneerd journalist te Amsterdam, geboren in 1892; vader van de hoogleraar Karel en van de schrijver Gerard Kornelis van het Reve. Publiceerde onder het pseudoniem Gerard Vanter de historische romans *Baanbrekers* en *Mijn naam is Roelant,* onder het pseudoniem Rinko Wiersma *Verhaal der vaderlandse geschiedenis* en *Verhaal der Wereldgeschiedenis.*

ONTVANGEN BOEKEN

Marius Bauer, *Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten,* W.B.-vereniging, Amsterdam-Antwerpen 1964.

A. J. Koejemans, *Jezus in Magnitogorsk, een bijdrage tot de dialoog tussen bijbels geloof en communisme,* Moussault, Amsterdam 1964.

C. Ch. Mout, *De Overweg,* gedichten, Nijgh en Van Ditmar, z.j. (1964).

Prof. Mr. B. V. A. Röling en anderen, *Aspecten van de koude oorlog,* in de reeks Polemologische Studiën, Van Gorcum, Assen 1964.

M. Lamberty en anderen, *Tasks for the Free World Today, Thoughts on Positive Anti-Communism,* Interdoc, Den Haag 1964.

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waarvan deelnemers: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel en anderen.
  128 pag. (2 delen) *f 3,—/Bfr. 50*
- HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN met bijdragen van o.a. A. Romein-Verschoor, W. F. Wertheim, Fr. de Jong Edz., O. Noordenbos, N. A. Donkersloot en J. Presser.
  156 pag. en portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*
- 10 NEDERLANDSE VERHALEN van Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
  124 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- SPANJENUMMER, een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a. Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
  104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 2,80/Bfr. 40*
- KUNSTPOLITIEK NUMMER met medewerking van: Prof. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena; 100 jaar kunstpolitiek „Van neen tot grondwetsartikel".
  108 pag. *f 3,—/Bfr. 50*
- DROOGSTOPPELNUMMER, met medewerking van: W. F. Wertheim, Mevr. A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.
  120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 3,25/Bfr. 45.*

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.

DRACHTEN — Telefoon 05120-2641 — Giro 801077